

Зенон Когут
Володимир Мезенцев
Юрій Ситий

Археологічні студії Батурина 2018-2019 Герб Івана Мазепи

Торонто, 2019

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
і.м. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

представляють науково-популярне видання:

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ БАТУРИНА 2018-2019 рр. РЕКОНСТРУКЦІЇ ГЕРБА ІВАНА МАЗЕПИ До 350-ліття від проголошення Батурина гетьманською столицею

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Упорядник і відповідальний редактор Володимир Мезенцев

Фотографії Юрія Ситого, Володимира Мезенцева, Володимира Коваленка,
Олександра Терещенка, Наталі Ребрової, Тетяни Кербут

Комп'ютерна графіка та малюнки Сергія Дмитрієнка,
Олександра Бондаря, Олександра Терещенка

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редактор Софія Сосняк
Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Це видання здійснено коштом Фундації “BCU Foundation”
та Дослідного Інституту «Україніка» у Торонті.

© Володимир Мезенцев, 2019
© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2019

На передній обкладинці: Цитадель фортеці Батурина XVII ст., реконструйована корпорацією «Укрреставрація» 2008 р. Фото В. Мезенцева, комп'ютерний дизайн С. Дмитрієнка, логотип 350-річчя гетьманської столиці Володимира Тарана.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2019

TRIDENT Associates Printing
Українська Друкарня ТРИЗУБ

tel. 905-469-3553 • cell 416-856-2147
1-800-216-9136
tridentprinting@hotmail.com

Іл. 1. Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Васишини (Філядельфія), щедрі меценати Батуринського проекту.

У 2018-19 рр. українські та канадські археологи й історики плідно продовжили вивчення Батурина козацької доби і опублікували ряд важливих праць про старожитності того міста на Чернігівщині.

Цей проект 19 років спонсують Канадський Інститут Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» у м. Торонті. 2018 р. КІУС надав грант на історико-археологічні дослідження Батурина XVII-XVIII ст. з Вічного Фонду ім. Анни та Нікандера Буковських. Щиро дякуємо директорові того інституту мгр Ярсу Баланові за щедру підтримку Батуринського проекту минулого і цього року та інтерес до наших публікацій. Колишній директор КІУСу, провідний історик Гетьманщини проф. Зенон Когут є засновником і академічним дорадником проекту. Президентом Дослідного Інституту «Україніка» є виконавчий директор Крайової Управи Ліги Українців Канади мгр Орест Стеців. Фонд Катедр Українознавства при Гарвардському університеті кожного року підтримує субсидіями археологічні та архітектурно-мистецькі студії ранньомодерного Батурина і наукові подорожі його дослідників.

Найщедрішими благодійниками вивчення батуринської старовини є поетеса Володимира Васишини (літературні псевдоніми Міра Гармаш та І. Жак), нащадок славного гетьмана запорізького козацтва Михайла Дорошенка, і її чоловік, мистець Роман Васишин з Філядельфії (іл. 1). Бл. п. пані Володимира до кінця свого життя була неперевершеним меценатом цього проекту. Пан Роман продовжує добродійну

справу своєї родини. Портрети панства Васишиних виставлені у Музеї археології Батурина і надруковані в усіх щорічних буклетах та великих статтях в українсько-канадській пресі про дослідження Мазепиної столиці 2011-19 рр. Письменниця Лідія Палій з Торонта, яка підтримує розкопки у Батурині 18 років, склала надзвичайно щедру пожертву на їхнє продовження минулого року.

У 2018-19 рр. історико-археологічні студії Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова Роман Медик, заступник голови Борис Михайлець), Ліга Українців Канади – відділ у Торонті (голова Микола Литвин), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Оксана Кузишин), торонтський відділ Ліги Українок Канади (голова Галина Винник), Союз Українок Канади – відділ ім. св. княгині Ольги при Українській Православній Катедрі св. Володимира (голова Віра Мельник), Кредитова Спілка «Будучність» (персональні подяки головній управительці Оксані Процюк-Чиж і менеджерці кадрів Христині Бідяк), Українська Кредитова Спілка (головний управитель Тарас Підзамецький), Фондація «Прометей» (голова Марія Шкамбара) та аптека «Healing Source Integrative Pharmacy» (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонті.

З пошаною відзначимо приватних осіб у Канаді й Сполучених Штатах Америки, які пожертвували на Батуринський проект у 2018-19 рр. Це є високоповажні д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Оленка й Славка Негрич, мгр Анна Троян, д-р Юрій Рева, Мирон та Олена Дилинські, Орест і Тетяна Джулинські, Володимир й Христина Кудрики, Роман та Дарія Пількови, д-р Ернест Евашук, Михайло Гуцман, Євгенія і Богдан Мельничуки, Наталя та Іван Ємці, Стефанія й Михайло Ходани, проф. Віктор Палис, Галина Юник (Торонто), д-р Юрій і Оріся Лисик (Ошава, Онтаріо), Марта Олійник (Монтреаль), Майкл-Стівен Гумницький (Мюрфрісборо, Тенессі) та Оксана Салдит (Корралес, Нью-Мексіко). Більшість з вищеназваних організацій, кредитівок, фондаций, компаній та вельмишановних добродіїв підтримують дослідження Батурина 15-19 років.

З сумом згадаємо старшого редактора інтернетної *Encyclopedia of Ukraine* при Торонтському відділі КІУСу св. п. мгр Андрія Макуха, який відійшов у вічність цього року. Він редагував усі англомовні праці д-р Володимира Мезенцева з історії і культури Батурина. Подяка належить проф. Максимові Тарнавському (Славістичний департамент Торонтського

Іл. 2. Студенти та науковці, учасники розкопок Батурина 2018 р., у польовому таборі експедиції.

університету) за його багаторічну підтримку Батуринського проєкту в академічних закладах Канади своїми авторитетними рекомендаціями.

Відзначимо працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робартс Торонтського університету Василя Сидоренка за цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу В. Мезенцеву в дослідженнях гетьманської столиці, особливо за підготовку ілюстрацій для публікацій та лекцій. Директорка того Центру д-р Ксеня Кебузинська також допомагає йому в розшуках рідкісних видань.

Щиро дякуємо голові редакційної колегії *Гомону України* д-р Олегові Романишинові, редакторці тижневика Оксані Соколик, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнерові Михайлові Гуцманові за публікацію великих і багатоілюстрованих статей про старожитності Батурина у цій поважній газеті 18 років, а також восьми буклетів у її видавництві. Д-р О. Романишин та мгр О. Стеців всебічно сприяють розбудові Батуринського проєкту й розголосу про нього у діаспорі. Дослідний Інститут «Україніка» та Ліга Українців Канади перфектно організують, рекламують і спонсорують щорічні публічні доповіді В. Мезенцева про останні археологічні досліди гетьманської столиці в українських культурних центрах, громадських установах та церквах Торонта. У травні він презентував ілюстровану прозірками лекцію про розкопки Батурина 2018 р. та новознайдені герби Івана Мазепи й Пилипа Орлика в *Old Mill Toronto*.

В 2011-13 рр. КІУС і «Україніка» разом фіндували видання трьох гарно ілюстрованих буклетів Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Володимира Коваленка та Юрія Ситого про результати розкопок Батурина

2010-12 рр., архітектурно-археологічні дослідження й реконструкції гетьманських резиденцій і культуру козацької еліти Мазепино двору. Автори висловлюють глибоку подяку Кредитовій Спільноті «Будучність» (персонально головній управительці О. Процюк-Чиж і менеджерці кадрів Х. Бідяк) та Дослідному Інституту «Україніка» і його президентові О. Стецеву за покриття коштів публікації п'яти наступних буклетів у 2015-19 рр. Грант на друкування запропонованої восьмої брошури тої серії надала Фондація *BCU Foundation* (голова Ради Директорів Р. Медик).

Буклети мають 24-36 стор. українською мовою і 50-80 кольорових ілюстрацій та глянсований папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці названих авторів рекомендуються широкому колу читачів і вченим, усім шанувальникам української старовини.¹ Останні чотири буклети можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email: luc@lucorg.com). Сім брошур розповсюджує Видавництво КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/333/kul%27tura-kozats%27koyi-i-eliti-maziepinogheo-devoru>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/347/palatsi-ivana-maziepi-ta-kirila-rozumovs%27kogheo>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/356/rozkopki-u-baturini-2015-roku>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/361/arhaieologheichni-deoslidei-baturina-2016-r>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/372/rozkopki-u-baturini-2017>).

* * *

2018 р. в розкопках Батурина брало участь біля 45 студентів, магістрантів та викладачів Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка (Чернігівський університет), Глухівського національного університету ім. Олександра Довженка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», співробітники Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ) в Києві, Чернігівського обласного історичного музею ім. Василя Тарновського, Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і волонтери з різних регіонів України (іл. 2, 3). Батуринську українсько-канадську археологічну експедицію очолюють старші наукові співробітники Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя

Чернігівського університету д-р Вячеслав Скороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Директор Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету, відомий історик Лівобережної України, проф. Олександр Коваленко активно допомагає організації, комплектуванню й фінансуванню Батуриної експедиції та публікації її результатів. Він сприяє науковій діяльності та виданням заповідника «Гетьманська столиця». О. Коваленко залучив його працівників, істориків і археологів Чернігівського університету та Інституту археології НАНУ для створення колективної монографії з історії і культури Батурина Нового часу.

Ю. Ситий є провідним польовим дослідником цього міста та головним автором детальних звітів про його щорічні розкопки. Він найбільше публікує статей і розділів у колективних працях з різних питань матеріальної культури гетьманської столиці та презентує свої доповіді на численних наукових конференціях.² Учениця Ю. Ситого, д-р Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ) регулярно бере участь у розкопках Батурина і спеціалізується у вивченні його керамічного ремесла до 1708 р. Минулого року вона доповідала про її дослідження в Інституті археології та етнології Польської академії наук у Варшаві.

Завідувач науково-дослідним відділом Національного заповідника «Глухів» мгр Юрій Коваленко очолює групу студентів-істориків з університету м. Глухова Сумської обл. в складі Батуриної експедиції. Він ефективно проводить археологічні розвідки у Батурині під час розкопок улітку та в інші пори року і надає авторам важливі консультації про археологічні знахідки. У співавторстві з В. Мезенцевим і Ю. Ситим Ю. Коваленко опублікував три ілюстровані огляди матеріалів розкопок міста 2016-18 рр. англійською мовою у виданнях Глухівського заповідника.³ Член експедиції, комп'ютерний дизайнер й мистець Сергій Дмитрієнко (Чернігів), за консультаціями з Ю. Ситим і В. Мезенцевим, виготовив комп'ютерні реконструкції та глиняний муляж фрагментованих пічних кахлів з гербами Орлика й Мазепи, знайдених у Батурині, та деякі ілюстрації цієї праці (іл. 16-17, 30-36).

Екс-директор КІУСу проф. Зенон Когут успішно очолював Батуриноский проект у 2001-15 рр. Дотепер він є консультантом з історії й культури ранньомодерного Батурина, козацької держави та її еліти, бере участь у підготовці статей про цей проект і восьми

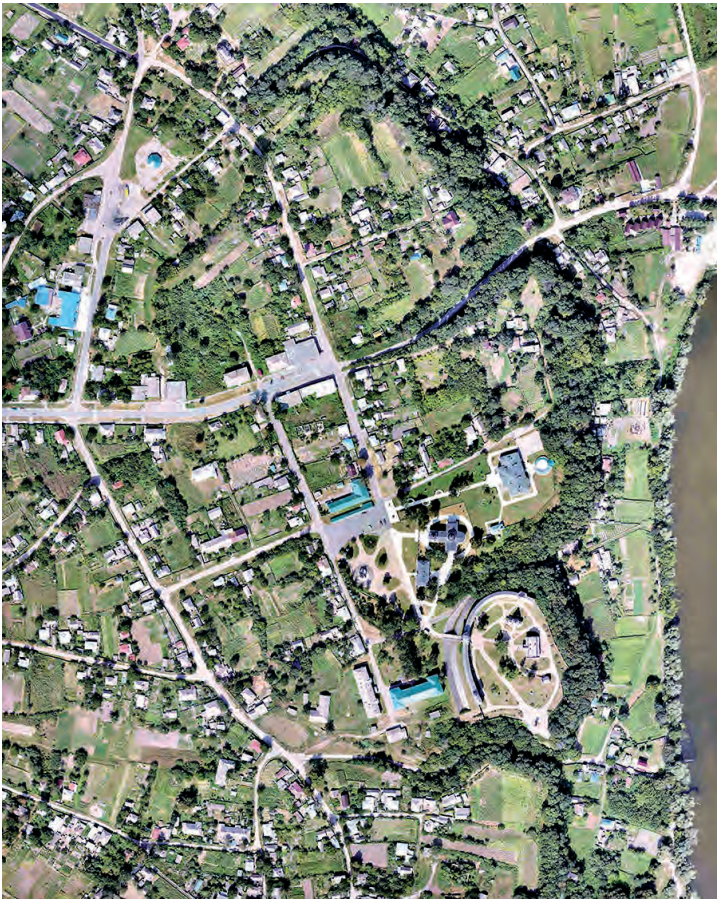

Іл. 3. Студенти з прапором Батуриної археологічної експедиції при Чернігівському університеті.

вищезгаданих буклетів 2011-19 рр. З. Когут використав нові археологічні дослідження Мазепиної столиці у монографії про національну ідентичність та політичну культуру українців XVI-XVIII ст., яку підготував.⁴

Колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій, знаний історик чернігівського князівства проф. Мартін Дімнік бере участь в історичних дослідженнях середньовічного Батурина та публікації звітів про його розкопки англійською мовою у періодиці Оттавського університету.⁵ Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і виконавчим директором Батуриноского проекту в Канаді, відповідальним за його фінансування, публікації, публічні лекції та рекляму в Північній Америці. Розбудовує фонди цього проекту при Понтифікальному Інституті Середньовічних Студій і Дослідному Інституті «Україніка». В академічних статтях і повідомленнях англійською та українською мовами у пресі Канади, США й України, а також в інтернетних виданнях В. Мезенцев оприлюднює значні археологічні знахідки у Батурині з їхньою первинною інтерпретацією.⁶ Він головним чином вивчає муровану архітектуру та її керамічний декор Мазепинового часу.

У 2018-19 рр. дослідження В. Мезенцева з археології, історії, фортифікації, геральдики, архітектурної орнаменталії Батурина і Центральної України XVII-XVIII ст. консультували директор Науково-дослідного інституту історії архітектури й містобудування у Києві архітект Сергій Юрченко, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ, відома мазеполог д-р Ольга Ковалевська, знавець історії та культури козацької доби і гетьманської столиці історик

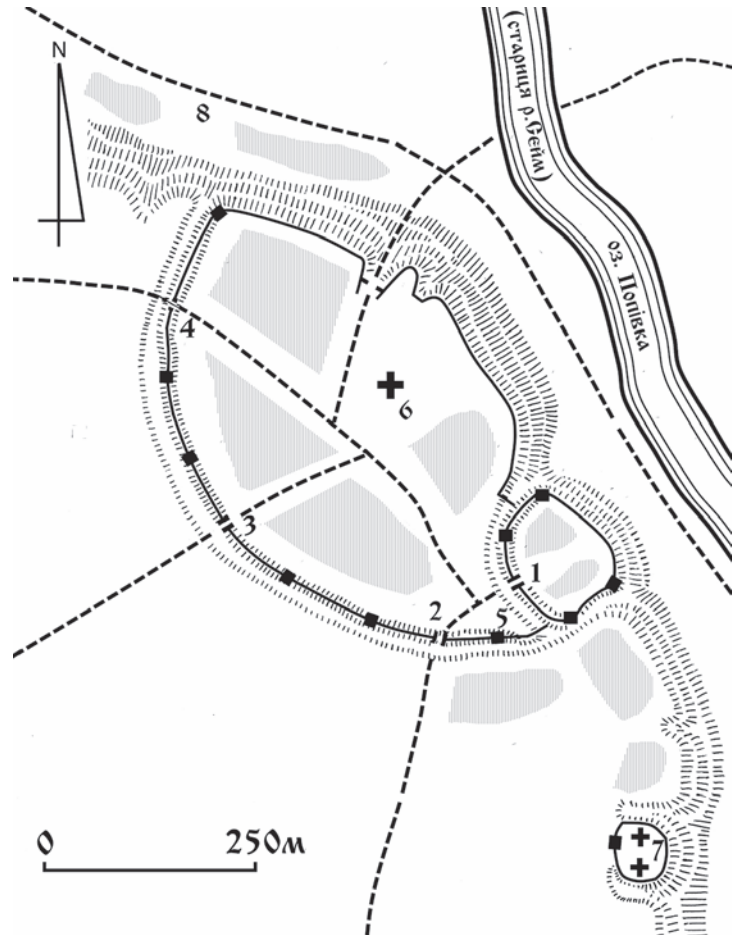

Іл. 4. Територія колишньої фортеці XVII ст. і подолу Батурина на березі р. Сейм. Аерофото з дрону Ю. Ситого, 2018 р.

Сергій Павленко (Чернігів) та фахівець з середньовічної й ранньомодерної фортифікації д-р Олександр Бондар (Чернігівський історичний музей). Висловлюємо подяку цим науковцям за співпрацю й слухні поради.

Автори спірались на видані цього року багатолістровану монографію С. Павленка про фортецю Батурина та її розорення російським військом у 1708 р., а також на брошуру О. Бондаря про фортифікацію й територіальний розвиток того міста за князівського і козацького часів.⁷ За дозволом О. Бондаря, його графічні реконструкції пляну та оборонних споруд гетьманської столиці передруковано у нашому буклеті (іл. 5, 6, 8-13).

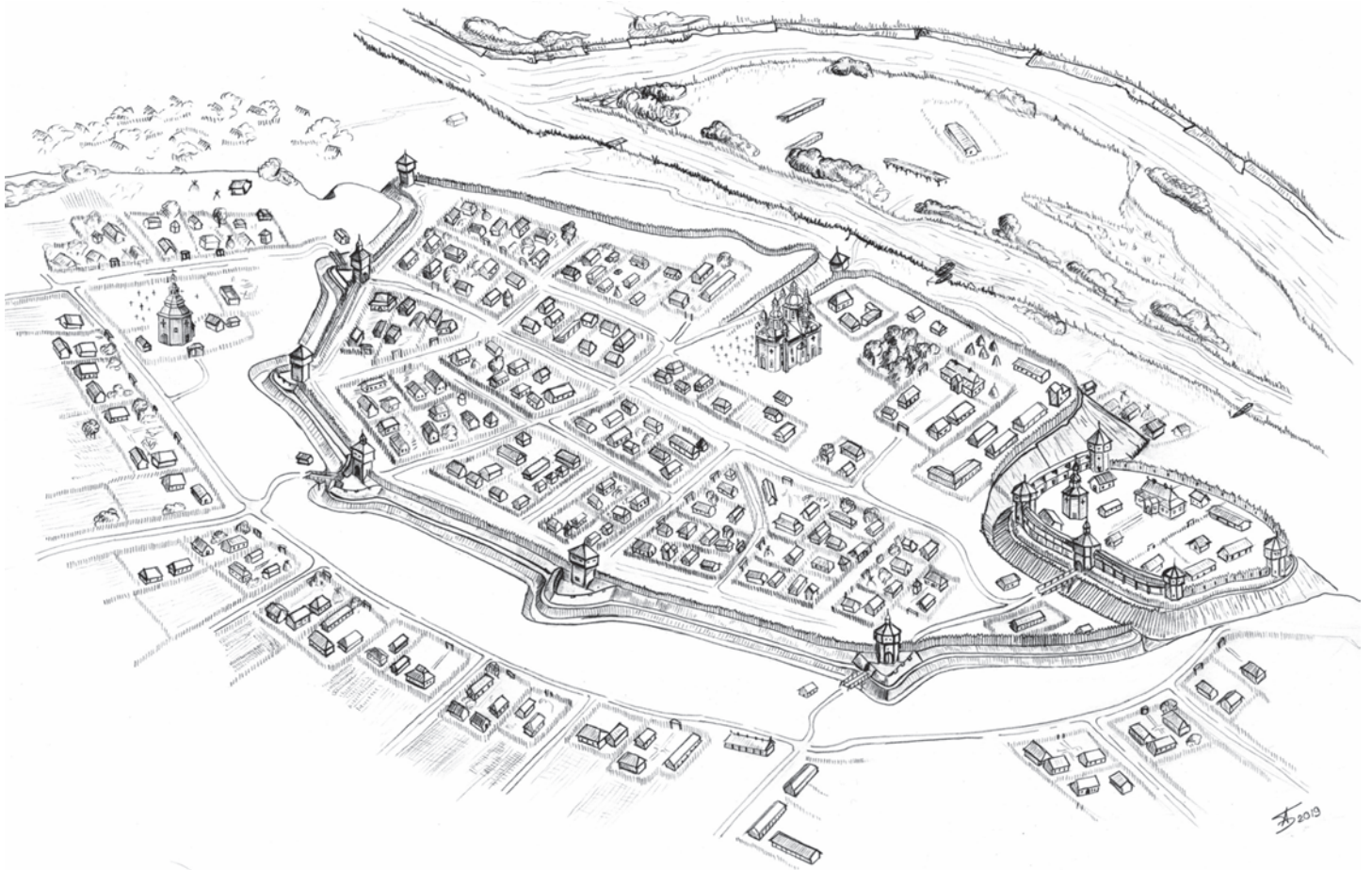
Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» зразково розбудував п'ять музеїв старожитностей і краєзнавства Батурина, зберігає й реставрує архітектурні, мистецькі та археологічні пам'ятки міста, вивчає і популяризує його спадщину, особливо серед юнацтва. Там щорічно проводяться міжнародні наукові конференції, присвячені різним темам дослідів гетьманської столиці. Цьогоріч заповідник видав черговий збірник академічних статей

Іл. 5. Плян-реконструкція Батурина середини XVII ст.:
1. Замок-цитаделя; 2. Конотопська брама фортеці;
3. Ніжинська брама; 4. Сосницька брама; 5. глухі башти;
6. Миколаївська церква; 7. вірогідне місцерозташування монастиря; 8. поділ у заплаві Сейму. Іл. 5, 6, 8-13: малюнки О. Бондаря, 2019 р.

Батуринська старовина, випуск 7 (11), за редакцією Н. Ребрової, О. Коваленка та ін. (Київ, 2019). Генеральна директорка того державного закладу мгр Наталя Реброва, його вчений секретар мгр Наталя Сасенко, завідувач відділу археології Андрій Батюк, архітект Тетяна Кербут і працівниця відділу історії Гетьманства Оксана Ломко співпрацюють з членами нашої експедиції, постійно діляться новими науковими матеріалами та інформаціями.

Батуринський заповідник визнано кращим музейним комплексом Чернігівської обл. і третім за значенням, досягненнями й кількістю відвідувачів серед інших історико-культурних заповідників України. 2018 р. музеї та архітектурні пам'ятки Батурина оглянуло 172.4 тис. туристів з України й Заходу. З них 52.7 тис. становить учнівська молодь. За десять років діяльності міського Музею археології його відвідало понад 100 тис. туристів.

Іл. 6. Реконструкція загального вигляду Батурина на перетині XVII-XVIII ст.

* * *

Археологічні дослідження св. п. д-р Володимира Коваленка і Ю. Ситого встановили, що першопочатком Батурина була невелика фортеця, яку заснували на східних кордонах чернігівського князівства в XI ст.⁸ За О. Бондарем, її вал мав у товщі насипу один поздовжній ряд зрубів («городні»), забитих ґрунтом, та навальну стіну з горизонтальних колод, вкриту дахом, як типово для міських укріплень Русі⁹ (іл. 8). Результатам дослідів фортифікацій Батурина цього вченого приділимо основну увагу.

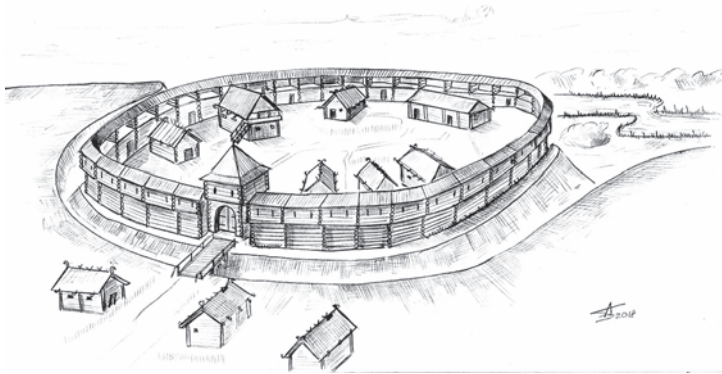
В. Коваленко вважав, що навала монголів на Русь-Україну зруйнувала первісну фортецю у 1239 р. і поселення там не відновлювалось до XVII ст.¹⁰ Однак розкопки, проведені Ю. Ситим 2017 р., показали, що заселення центральної частини міста продовжувалось у другій половині XIII ст., а на заплаві р. Сейм займались скотарством в XIV ст.¹¹ Він гадає, що монголи Золотої Орди остаточно зруйнували княжий Батурин у 1275 р. В світлі наявних археологічних даних, його терен запустів у XIV-XVI ст., але назва міста, ймовірно,

збереглась у народній пам'яті з князівської до козацької доби.

У період панування Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщині в 1618-48 рр. українці з Правобережжя, Волині й Поділля, а також поляки, литвини і білоруси

Іл. 7. Воскова фігура гетьмана Івана Самойловича у гетьманській резиденції на цитаделі. Батуринський заповідник. Газета «Деснянська правда», Чернігів, 2019 р. <https://dpnews.com.ua/news/39>

Іл. 8. Уявний вигляд фортеці в Батурині у XII-XIII ст.

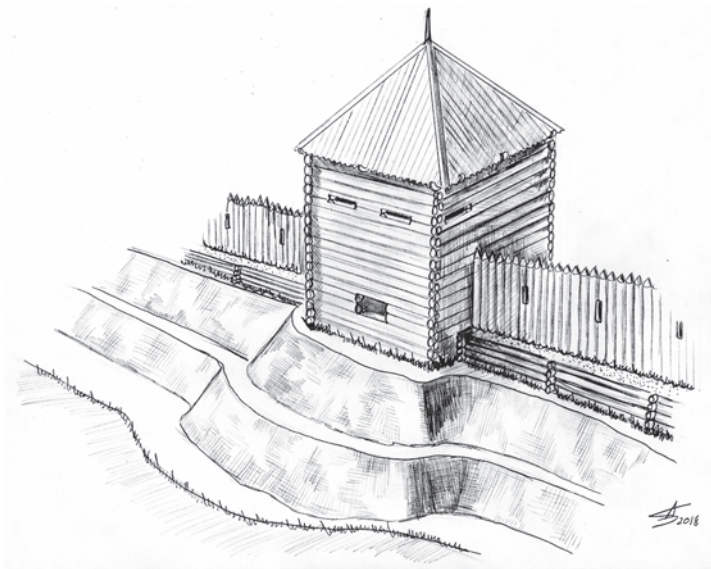
активно переселялись туди та будували і поновлювали середньовічні фортеці й замки краю. За наказом польського короля Сигізмунда III Вази, 1625 р. спорудили замок Батурин на місці валів і ровів фортеці XI ст., правдоподібно, відродивши її назву (іл. 9). З 1620-х рр. поспіль вона зустрічається в польських та російських документах і хроніках.

1632 р. під час Смоленської війни між Польщею та Московією Батурин уперше спалило й спустошило російське військо. Між 1634 р. і 1648 р. магнати та королівська адміністрація відбудували там замок і з боку лівого високого берега Сейму спорудили й заселили прилеглу фортецю.¹² Їхні оборонні споруди відомі за описом міста 1654 р. та археологічними дослідженнями 1996-2008 рр.

Розміри замку-цитаделі були 100 x 130 м, а фортеці – 600 x 440 м. Довжина укріплень фортеці (зовнішня оборонна лінія міста) була близько 1 км (іл. 4-6). За порівняннями Ю. Ситого, батуринська фортеця XVII ст. була однією з найбільших на Лівобережжі, подібною за розмірами до тогочасних твердинь Ніжина й Борзни. Їм тоді поступались площею фортеці Новгород-Сіверського, Чернігова та Переяслава.

Цей археолог керував розкопками залишків валів цитаделі Батурина у 1996 р. і 2006 р. та її рову в 2008 р. За його висновками, первинно, між 1625 р. і 1669 р. цитаделю з поля захищали два паралельні рови, глибиною біля 7 м й шириною 6-7 м. Схили зовнішнього рову обклали вертикальними колодами (іл. 19). В основі валу виявили рештки двох суміжних поздовжніх рядів дубових зрубів з горизонтальних колод. Зовнішній ряд тих камер засипали ґрунтом, вибитим з рову, а внутрішні пустотілі зруби служили коморами для залогі.¹³ Забиті землею і глиною зруби витримували обстріл артилерією того часу.

За дещо відмінними уявленнями та гіпотетичними

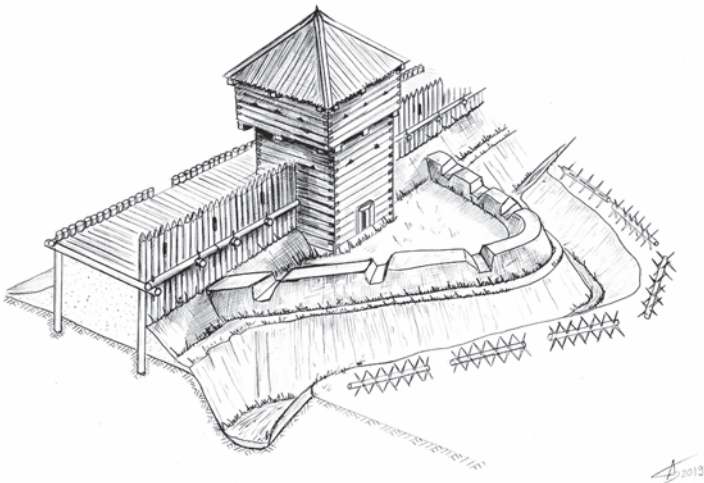
Іл. 9. Реконструкція дерево-земляних укріплень польського замку в Батурині 1630-40-х рр.

графічними реконструкціями О. Бондаря, напільну зрубну конструкцію цитаделі від початку XVII ст. комбінували з зовнішньою і внутрішньою стінами з вертикальних колод. Перекриття рядів камер з горизонтальних балок було підлогою бойової галерії для захисників. Фронтальна вища стіна з паль, загострених нагорі, мала спереду земляну підсіпку, наче малий вал. Цей гострокіл, що називався «острог», прикривав оборонців на бойовій галерії як бруствер з прорізними стрільницями для мушкетів, гаківниць і пістолів, але не мав покрівлі (іл. 13-1).

За О. Бондарем, напільні укріплення фортеці були менш потужними, ніж на цитаделі. Вони склались з одного ряду клітей-камер, заповнених ґрунтом і споруджених з вертикальних дубових паль. Ширина кліті там становила 3.4 м. Конструкцію бойової галерії з бруствером-гостроколом без даху на фортеці й цитаделі за польського часу дослідник уявляє однаковою (іл. 13-3). З боку стрімких схилів високого берега Сейму, висотою до 16 м над рівнем заплави, фортеця і цитаделя не мали валу й рову, а лише огорожу з гостроколу (іл. 6, 21). Їхні стіни підсилили фланкуючими рубленими баштами та вежовими брамами. На напільній оборонній лінії фортеці вони розміщувались з інтервалами у 100-130 м. Там спорудили три брами: Сосницьку (Новомлинську), Ніжинську (Київську) і Конотопську (Митченську). До 1654 р. шість глухих башт без проїздів фортеці й цитаделі не мали покрівель, а на двох надбрамних вежах були шатрові тесові дахи¹⁴ (іл. 5, 6, 11, 15, 25, 26).

Через рови до брам фортеці та цитаделі вели де-

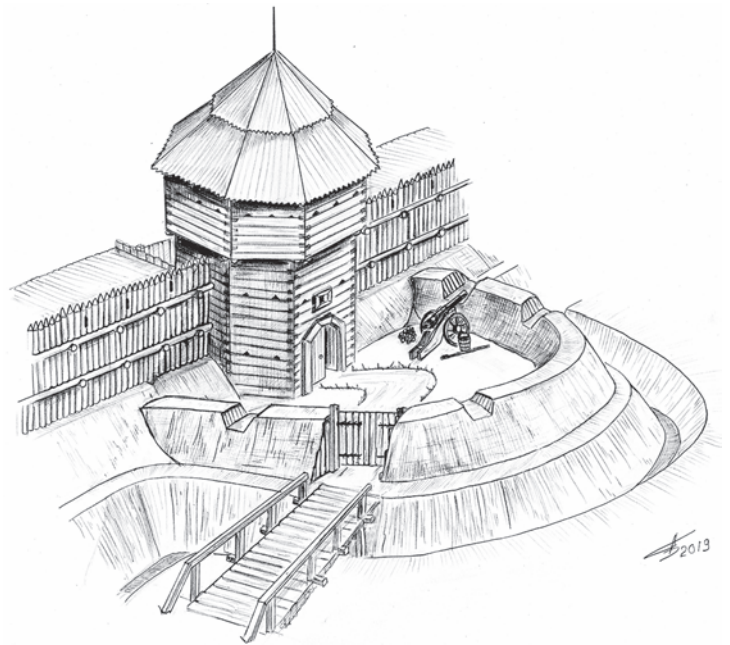
Іл. 10. Реконструкція стіни, глухої башти та больверку/виводу батуринської фортеці рубіжу XVII-XVIII ст.

рев'яні мости. Рештки опорних стовпів з мореного дубу від мосту цитаделі розкопали на дні її рову в 2008 р. (іл. 19, 20).

Учасник розкопок Батурина, археолог Олександр Терещенко (Чернігівський університет), спираючись на опис Батурина 1654 р., намалював свої кольорові гіпотетичні версії конструкцій дерево-земляних укріплень та Ніжинської брами фортеці середини XVII ст. За тим джерелом, він також художньо відтворив здогадний вигляд тогочасного батуринського монастиря, оточеного ровом і валом з дубовим гостроколом, що знаходився десь понад кручами берега Сейму (іл. 25-27). Його локалізація і назва ще не встановлені й дискутуються дослідниками. Можливо, у другій половині XVII ст. цю обитель перенесли на місце Миколаївського Крупицького монастиря, котрий відродився після розорення за 11 км від міста (іл. 12). За дозволом О. Терещенка, названі малюнки друкуються тут уперше.

О. Бондар вважає, що відтворена ним конструкція захисних стін цитаделі й фортеці Батурина XVII ст. була знайома козакам, оскільки вона широко використовувалась у фортифікації Османської імперії, де називалась «паланка». Турки її перейняли від мадярів або південних слов'ян.¹⁵

Проте Ю. Ситий впевнено відносить конструкцію зрубних оборонних споруд батуринської цитаделі з горизонтальних колод польського і гетьманського періодів до української традиції, що наслідувала міські укріплення-городні Княжої Русі (іл. 8, 18, 20, 22). Наприклад, як згадувалось вище, такі городні мало

Іл. 11. Реконструкція Конотопської брами фортеці межі XVII-XVIII ст.

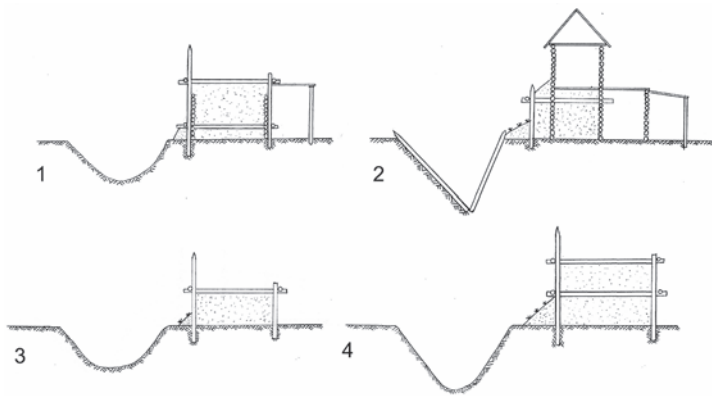
городище XI ст., зародок Батурина, та фортеця Чернігова XVII ст., за її комп'ютерними й мальованими реконструкціями.¹⁶ Тільки тип укріплень батуринської фортеці з вертикальних паль цей дослідник визнає відмінним і немісцевим.

В. Мезенцев розглянув детальніше аналогії та походження конструкції оборонних споруд фортеці Батурина на основі їхніх реконструктивних малюнків О. Бондаря. Але не підтримав висновку останнього про її запозичення з османської фортифікації.

Турецькі вчені твердять, що паланки (*palanka*), побудовані з вертикальних колод і доповнені валами

Іл. 12. Реконструкція надбрамного корпусу Миколаївського Крупицько-Батуринського монастиря до його зруйнування 1708 р.

Іл. 13. Конструкції напільних дерево-земляних оборонних споруд Батурина XVII ст.:

Профіль рову і стіни замку-цитаделі у 1630-40-х рр. (1) та після їхнього підсилення в 1670-80-х рр. (2).

Профіль рову й гостроколу фортеці у 1630-40-х рр. (3) та після підсилення в 1670-80-х рр. (4).

й ровами, масово споруджували у стратегічних пунктах на кордонах європейських володінь Оттоманської Порти від Адріатики до Чорного моря в XIV-XIX ст. Їх швидше й легше зводили, ніж дорогі потужніші муровані фортеці. Однак, зазвичай, паланки були невеликими фортами прямокутної, трикутної та іншої геометричної форми з круглими вежами чи бастіонами по кутах.¹⁷ Тому сумнівно, щоб конструкцію турецьких паланок застосували для порівняно великої батуринської фортеці, площею 26.4 га з нерегулярним пляном напівколом, обумовленим рельєфом берега ріки (іл. 4-6).

Також, на погляд В. Мезенцева, навряд чи козаки, які могли знати турецькі паланки, визначили дизайн укріплень фортеці Батурина за польської влади. Нагадаємо, що її спорудження у 1630-40-х рр. замовили й фінансували королівська адміністрація та польські магнати. Скоріше за все, вони вибрали розповсюджений у середньовічній і ранньомодерній Польщі тип оборонних споруд з гостроколу/палісади. Такі відносно дешеві дерево-земляні укріплення могли економічно й найскорше звести навколо розлогого околицьного району Батурина для захисту міста і східних кресів Речі Посполитої від набігів татар, московитів та козацько-селянських повстань. Досвід їхньої побудови могли мати переселенці туди з Польщі, Західної України й Білорусі.

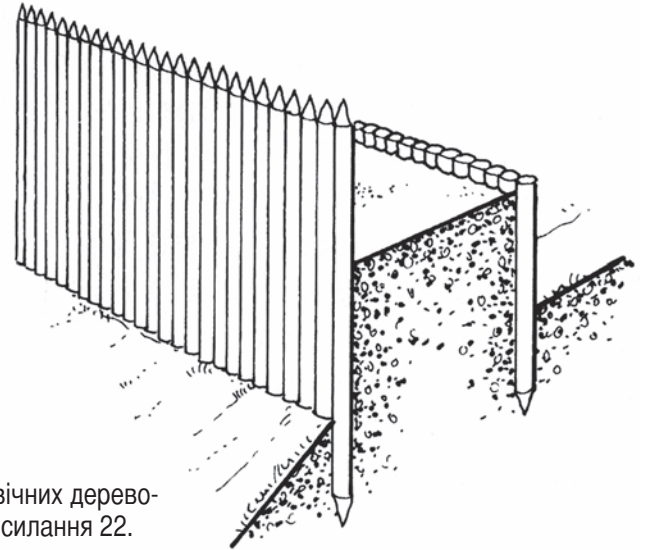
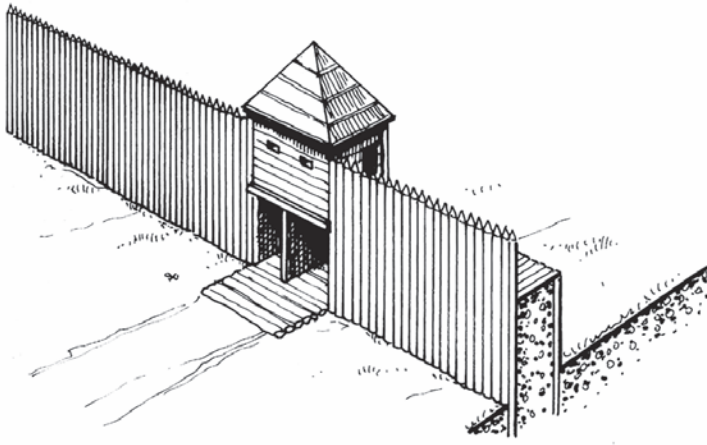
У першій половині XVII ст. палісади з бійницями для мушкетів, часто підсилені валами, ровами й вежами, використали для укріплення Подолу в Києві, замку м. Любеча Чернігівської обл. та багатьох міст, фортець, замків і монастирів Центральної України й Білорусі за правління там Речі Посполитої.¹⁸

Огорожі з паль звичайно захищали посади й передмістя середньовічних та ранньомодерних міст, фортець і замків Польщі.¹⁹ За графічними реконструкціями на підставі археологічних і зображальних джерел, муровані й дерев'яні королівські та панські палаци і мешкальні вежі XIV-XVI ст. мали зовнішні укріплення з рову, валу й гостроколу чи інколи вінчатої стіни.²⁰ Гравюри середини XVII ст. показують чимало тогочасних замків Польського королівства та їхніх підзамч, оточених палісадами.²¹

На підставі головно археологічних досліджень, спеціалісти з фортифікації виготовили схеми різних типів дерево-земляних і кам'яних оборонних споруд середньовічних поселень Польщі та інших західних слов'ян. Серед них знаходимо кілька варіантів конструкцій з двох паралельних рядів вертикальних колод з ґрунтовою засипкою між ними (іл. 14). Фронтальна стіна з загострених нагорі паль там є вища й слугувала бруствером для захисників на бойовій галерії без покрівлі.²² Такі споруди найбільше подібні до відтворених О. Бондарем укріплень фортеці Батурина XVII ст. (іл. 10, 11, 13). Цей вчений, зокрема, вважає їхньою аналогією відбудовані в натурі за матеріалами розкопок оборонні стіни з вертикальних колод городища X-XI ст. в Археологічному скансені «Карпатська Троя» с. Тшциниця Підкарпатського воєводства у Польщі.²³ Тож, середньовічні західні слов'яни вживали такий дизайн укріплень поселень задовго до появи фортів-паланок Османської імперії. Як покажемо нижче, модернізацію фортеці й цитаделі Батурина наприкінці XVII ст. також здійснили за взірцями передової європейської, а не турецької фортифікації. Ю. Ситий прийняв аргументи В. Мезенцева за польське походження конструкції батуринської фортеці.

Дерев'яні оборонні споруди кожні 20 років вимагали капітальних ремонтів і заміни колод, що підгнили, тим більш заглиблених у землю паль. Непокриті дахами гостроколи, глухі башти та одна надбрамна вежа фортеці Батурина також скорше руйнувались від опадів. Їх знищували й часті пожежі міста.

За С. Павленком, 1648 р. на заклик гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) місцеві козаки і селяни повстали й звільнили Батурина від польських зверхників.²⁴ У складі козацької держави місто почало інтенсивно рости та розбудовуватись. 1655 р. вся міська забудова, мабуть, з дерев'яними укріпленнями, вигоріла від стихійної пожежі. Однак до дев'яти років оборонні споруди відновили. Вони врятували Батурина від захоплення військом польського короля Яна II

Іл. 14. Схеми аналогічних конструкцій палісадів середньовічних дерево-земляних фортець Польщі та інших західних слов'ян. Посилання 22.

Казимира під час його вторгнення на Чернігово-Сіверщину 1664 р.

В 1668 р. батуринці підтримали антимосковське повстання під проводом гетьмана Івана Брюховецького (1663-68 рр.). Повсталі козаки перебили у фортеці московську залого.²⁵

1669 р. гетьман Дем'ян Ігнатович (Многogrішний, 1669-72 рр.) переніс до Батурина свій головний осідок з м. Гадяча Полтавської обл. Понад півстоліття у 1669-1708 рр. та 1750-64 рр., довше, ніж інші центри України, Батурин був офіційною військово-адміністративною столицею козацької держави до кінця її існування.

Ігнатович побудував у цитаделі дерев'яну гетьманську резиденцію і міг розпочати поновлення міських укріплень. Проте О. Бондар, С. Павленко та В. Мезенцев гадають, що наступний гетьман Іван Самойлович (1672-87 рр.) найбільше спричинився до посилення і модернізації цитаделі й фортеці²⁶ (іл. 7). У листі Мазепи 1708 р. згадано, що батуринська фортеця була відбудована за його попередника, Самойловича.²⁷

На основі археологічних дослідів Ю. Ситого, О. Бондар підготував графічну реконструкцію підсиленої напільної оборонної лінії цитаделі (іл. 13-2). У 1670-80-х рр. її розширили до чотирьох поздовжніх рядів зрубів. Три передні ряди забили ґрунтом, а внутрішній – був пустотілим для житла чи комор охоронців. Передній найвищий зруб, складений з горизонтальних колод і засипаний ґрунтом у нижній частині, мав нагорі бойову галерію зі стрільницями для мушкетного й гарматного бою та покрівлю на кшталт рублених укріплень-городень Руси.

Ю. Ситий твердить, що після 1669 р. засипали напільний внутрішній рів цитаделі польського часу і розширили зовнішній з 7 м до 11 м при глибині близько 7 м. Схили розширеного рову знову вимостили сосновими, дубовими й кленовими колодами.²⁸ 2008 р. наша експедиція розкопала третю частину того рову цитаделі (іл. 19, 20). Облицювання рову деревиною значно ускладнювало його подолання штурмуючими. Подібне підсилення ровів відомо у фортецях XVI-XVII ст. Ніжинського козацького полку, м. Мени Чернігівської обл. та м. Річиці Гомельської обл. в Білорусі.²⁹ Так, у 1670-80-х рр. укріплення цитаделі стали найпотужнішими в Батурині.

2008 р. у центрі цитаделі археологи виявили вихід підземного ходу, виритого в суглинку, вірогідно, за Ігнатовича (іл. 23). Він веде до схилу високого берега Сейму. Того ж року київські архітекти-реставратори відбудували з брусів стіни, вежі, браму з мостом, рів і вал цитаделі Батурина та відомі внутрішні цегляні й дерев'яні споруди кінця XVII ст. (іл. 18, 20-22, 24). Однак сучасні реконструктивні малюнки О. Бондаря дерево-земляних укріплень там польського і гетьманського періодів більше обґрунтовані археологічними даними і доповнюють та уточнюють їхню попередню спрощену натурну реконструкцію (іл. 6, 9, 13-2).

За цим дослідником, дизайн вищеописаних первинних напільних укріплень фортеці 1630-40-х рр. гетьмани не міняли, лише збільшили розміри стіни з паль і клітей, заповнених ґрунтом. Старі колоди замінили новими, довшими. Рів там поглибили, але покриття його схилів деревиною не виявлено (іл. 13-3,4). Подекуди збереглися залишки земляних оборонних споруд фортеці з поля (іл. 15). Проміри Ю. Ситого

Іл. 15. Зачистка профіля валу фортеці понад яром біля будинку інтернату в Батурині у 2001 р. Світлина В. Мезенцева.

показали, що вал там розплився і тепер сягає ширини 15-25 м та висоти до 3 м, а засипаний у XVIII ст. рів був завширшки 25-30 м при глибині до 8 м. Ймовірно, перед ровом у часи військової небезпеки встановлювали низкою колоди, обсажені кілками з усіх боків. Ці т. зв. «рогатки» перешкождали підступу ворогів до рову як загорожі з колючого дроту в сучасних польових укріпленнях.

О. Бондар вважає, що назовні перед баштами та надбрамними вежами фортеці прибудували напівкруглі й підтрикутні у пляні больверки, чи виводи. Вони мали невисокі земляні вали з амбразурами для гарматного бою без дерев'яних стін, оточені ровами (іл. 6, 10, 11, 16, 17). Такі споруди протобастіонного барбетного типу фортеці Батурина були нижчими у порівнянні до масивних п'ятикутних земляних бастіонів валів садиби Мазепи на південній околиці Гончарівка (перед 1700 р.). Але больверки підсилювали дерев'яні вежі й брами і призначались для фланкуючого артилерійського обстрілу штурмуючих вздовж ровів та валів. Нападаючі на них попадали під перехресний вогонь з фронту і флангів: зі стін та з двох сусідніх больверків і веж. Наприкінці XVII ст. фланкуючі виводи також влаштували у фортеці Переяслава, а на початку XVIII ст. їх прибудували до фортечних башт Чернігова й Прилук. Масове спорудження бастіонів почалось у фортецях Гетьманщини після 1715 р. Больверки/виводи та бастіони там явно запозичили з військово-інженерного мистецтва ранньомодерної Європи.

Західні прийоми укріплення Батурина, напевно, запровадив відомий німецький військовий інженер і архітект Адам Зернікау, який мешкав при дворі Са-

мойловича з 1681 р. та помер 1693 р. Він брав участь чи очолив модернізацію й посилення твердинь гетьманської столиці та Чернігова у 1680-х рр.

Однак в цілому дерево-земляні оборонні споруди Батурина (за винятком фортеці Гончарівки) на час зруйнування міста у 1708 р. вже були застарілими й вразливими для тодішньої облогової артилерії. Зокрема, як відзначив О. Бондар, фортеця і цитадель Батурина не мали земляного гласису, що прикривав стіни й вали від гарматного бомбардування. Тільки перед ровом Мазепиною мастью на Гончарівці дослідник виявив рештки такого пристрою, перейнятого з провідної фортифікації Голляндії Нового часу. За його висновком, через застарілість та порівняну слабкість напільних укріплень фортеці з гостроколу російське військо артилерійським вогнем і штурмом прорвало цю оборонну лінію міста.³⁰

За писемними й археологічними джерелами, з 1669 р. у цитаделі містились гетьманська резиденція, генеральна канцелярія, військова скарбниця та інші управлінські установи Гетьманщини (іл. 6, 18, 22, 24). На фортеці знаходився головний мурований собор Живоначальної Трійці (до 1692 р.) з цвинтарем, садиби державних службовців, полковників, козацьких старшин, шляхти, багатих купців та інших світських можновладців і церковних ієрархів, курені сердюків і компанійців, залога московських стрільців, арсенали та державні сховища припасів на випадок облоги. Протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. навколо фортеці з поля вирости неукріплені посади, передмістя, слободи і поділ у заплаві Сейму, де в основному мешкали менш заможні козаки, ремісники, торговці й селяни. Хоч на посадах відомі окремі багаті оселі, наприклад, Орлика.

Попри подальші обмеження царатом автономії козацької держави, незрівнянний політик і дипломат, гетьман Іван Мазепа (1687-1709 рр.), спромігся піднести на найвищий щабель організацію її управління, збройні сили, господарство, добробут населення, культуру й освіту. Він плекав старшинську офіцерську клясу, українську інтелігенцію та духовну еліту. За його 22-річне стабільне правління гетьманська столиця перетворилась на одне з найзначніших і динамічно зростаючих міст України, знане у Західній Європі XVIII ст.

У вищезгаданій монографії З. Когута представлено маєстатний образ Мазепи як просвіченого прогресивного володаря ренесансного типу, доброго християнина, відданого своїй Батьківщині, покровителя

Іл. 16. Гострокіл, рублена вежа, фланкуючий земляний больверк і рів з колодами-рогатками батуринської фортеці та їхня оборона гарматним і мушкетним вогнем у 1708 р. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка за реконструкціями О. Бондаря, 2019 р.

й щедрою мецената православної Церкви, української літератури, науки, освіти, друкарства, художніх ремесел, архітектури та красних мистецтв.³¹

Мазепа був неперевершеним фундатором храмів і монастирів. Своєрідний артистичний стиль архітектури й декору споруд гетьмана названо у його честь Мазепинським барокко. Власним коштом він побудував, відновив і прикрасив біля півсотні церков, з них п'ять – у своїй столиці. Гетьман спричинився також до спорудження найбільшої в Україні, неприступної Печерської фортеці у Києві та звів потужні мури й вежі Києво-Печерської лаври на початку XVIII ст.³²

1692 р. Мазепа відремонтував фортецю Батурина. Попереднього року він писав царським властям про те, що там проїжджі башти малі й старі, а міська стіна у багатьох місцях обвалилась. Потрібного для ремонту укріплень дубового лісу в Гетьманщині обмаль. Його висікли узимку в гаях під м. Путивлем Сумської обл. і у квітні 1692 р. гетьман отримав 4,000 дубових колод для невідкладної відбудови улітку веж та виводів фортеці.³³

Біля 1700 р. Мазепа захистив ровом і валом з земляними бастіонами свою заміську резиденцію з садом на Гончарівці (площа близько 9 га) за зразком тогочасних бастіонних регулярних фортець Нідерляндів. Археологічні дослідження не виявили жодних дерев'яних конструкцій в насипу валів Гончарівки. Отже, гетьман використав колоди, сплавлені з Путивля, для ремонту фортеці Батурина, згідно з його листом

1692 р. Докладний ілюстрований розгляд того Мазепино маєтку, зруйнованого 1708 р., подано у нашому буклеті 2018 р.³⁴

Генеральний суддя Василь Кочубей у своєму доносі російському цареві Петрові I 1707 р. звинувачував Мазепу, зокрема в тому, що він нехтував ремонтом оборонних споруд міст України та особливо занедбав фортецю Батурина. Там 20 років не поновлювались фортифікації, тому вали навколо міста скрізь опливли й пообвалювались.³⁵ Треба врахувати перебільшення та огульність звинувачень донощика, який, наприклад, ігнорував вищезгадані укріплення Мазепою Києва і ремонт батуринської фортеці 1692 р. Однак, дійсно, про пізніші поновлення оборонних споруд гетьманської столиці в писемних та археологічних джерелах невідомо. У рапорті цареві в середині вересня 1708 р., за півтора місяця до зруйнування Батурина, гетьман підтвердив, що фортеця там стала незручною, бо вельми занепала і її вали обвалилися. Він виправдовувався нестачею часу на відбудову ук-

Іл. 17. Гострокіл і перетин зрубної надбрамної башти фортеці гетьманської столиці. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка за реконструкціями О. Бондаря, 2019 р.

Іл. 18. Цитадель батуринської фортеці XVII ст., реконструйована 2008 р. на основі археологічних даних. Аерофото Н. Ребрової, 2017 р.

ріплення міста через свої нескінченні військові походи проти татар, турків та поляків.³⁶

За твердженням С. Павленка, 24-30 жовтня 1708 р. в ході підготовки Мазепиної столиці до оборони від московського війська її укріплення істотно відремонтували: поглибили рови, підсипали вали й замінили трухляві колоди.³⁷ Згідно з протилежною думкою В. Мезенцева, навряд чи за тиждень до штурму встигли у достатній мірі поновити дерево-земляні оборонні споруди довжиною на фортеці до 1 км після їхнього останнього відомого капітального ремонту 1692 р. Як згадувалось вище, за листами Мазепи 1691 р. та 1692 р., для відбудови занепадлих укріплень Батурина потребували не місцевий ліс, а дубові колоди з околиць Путивля, які звідти сплавляли по Сеймі за 120 км до гетьманської столиці. Також розкопки рову цитаделі Ю. Ситим показали, що він сильно заплив мулом ще до руйнації міста 1708 р. (іл. 19). Звичайно ґрунт з рову вживали для насипання валу. Тому В. Мезенцев, подібно до О. Бондаря, допускає, що, через занедбаність і застарілість дерево-земляної фортеці Батурина XVII ст., вона не витримала штурму армії царя Петра з за-

стосуванням тогочасної облогової артилерії.

24 жовтня 1708 р. Мазепа з невеликим військом залишив Батурин і з'єднався з армією шведського короля Карла XII під м. Новгород-Сіверським Чернігівської обл. Обидва керманічі уклали угоду про суверенітет козацької держави під протекторатом Швед-

Іл. 19. Розкопки рову цитаделі з рештками колод, що облицьовували його схили, у 2008 р. Знімок В. Коваленка.

Іл. 20. Відбудовані з брусів стіни, надбрамна вежа, вал, рів, обкладений колодами, та міст до брами цитаделі. Світлини її укріплень і споруд В. Мезенцева.

ської імперії та спільну збройну боротьбу за звільнення України з-під влади Москви. Проте форсування з боями р. Десни сповільнило просування шведсько-української армії до гетьманської столиці, яку вона не встигла врятувати.

Цар Петро післав 30 тис. піхоти й драгунів захопити Батурин до підходу Мазепи з союзниками. Російське військо набагато переважало гарнізон міста, що налічував 7.5-8 тис. козаків, гармашів і сердюків гетьманської гвардії (іл. 24). На захист Мазепиної столиці повстали також міщани, включно з церковними служителями й жінками. Головною силою оборони був потужний артилерійський арсенал «генеральна армата» з 70-100 гармат і мортир, які ефективно обстрілювали нападників з фортечних веж та больверків (іл. 16, 17).

За українськими й шведськими джерелами, 1 листопада царське військо кілька разів штурмувало фортецю Батурина і дістало відсіч, втративши понад 3,000 вояків.³⁸ Там загинуло вдвічі більше росіян, ніж у кровопролитній Полтавській битві (1.345 солдатів та офіцерів).

На жаль, повідомлення писемних джерел про взяття Батурина є протирічливими й історики обстоюють різні візії тої події. За новою версією провідного дослідника загибелі Мазепиної столиці С. Павленка, 2 листопада, о 6 годині вранці, московському війську вдалось вдертись до фортеці з двох боків. З напільної сторони воно гарматним бомбардуванням розбило гострокіл та увірвалось в пролом до міста.

Одночасно московські стрільці, котрі раніше служили залогою у Батурині й знали його таємні підземні ходи, проникли до цитаделі, можливо, згаданим вище

ходом від берега Сейму, який відкрили археологи 2008 р. (іл. 23). Хоч С. Павленко не виключає старої версії про зрадника, наказного прилуцького полковника Івана Носа, що виказав ворогам потаємний хід. З цитаделі стрільці зненацька ударили в тил захисникам фортеці й не дали їм змоги при прориві нападників через зовнішню оборонну лінію міста відступити і зачинитись у найбільш укріпленій цитаделі. Розміщена переважно на фортечних вежах та больверках гетьманська артилерія вже не могла допомогти захисникам вести вуличні бої в середині фортеці у передранковій темряві.

Козаки, сердюки й міщани мужньо і стійко боронились. Але, атаковані у фортеці з двох боків та позбавлені головної переваги, артилерії, не змогли відбитись від учетверо переважаючого російського війська. Нападники вигубили залишки захисників і жор-

Іл. 21. Відтворений гострокіл, що захищав цитадель з боку берегових круч Сейму.

Іл. 22. Подвір'я цитаделі з репліками Воскресенської церкви та гармат Мазепиного часу.

стоко закатували полонених сердюків, козаків та міських урядників.³⁹

Численні українські, білоруські, російські, шведські, французькі й англійські літописи, мемуари і документи свідчать, що заради покарання за зраду царя,

помсти повсталому гетьманові та застрашення його прихильників розлючені переможці вирізали усіх мирних мешканців Батурина й околиць, не милуючи жінок, дітей, старих і духовенства. Вони пограбували й спопелили місто з усіма церквами, навколишніми селами та монастирями.⁴⁰ За С. Павленком, у захопленій Мазепиній столиці забили в бою й стратили 5-6.5 тис. українських військових та винищили вогнем і мечем 6-7.5 тис. цивільних громадян. Загалом у повстанні мазепинців 1708-09 рр. в Гетьманщині та на Запоріжжі брало участь до 40 тис. українців, а загинуло біля 30 тис.⁴¹ Наприкінці праці ознайомимо з новими археологічними даними про зруйнування Батурина і його краю російським військом у 1708 р.

Тотальне знищення столиці козацької держави разом з населенням стало однією з найбільш трагічних подій в історії України. Кривава бійня у Батурині викликала хвилю обурення по цілій Європі. Її драматично описували і ганьбили царських карателів тогочасна преса, хроніки, мемуарна й історична література Речі Посполитої, Швеції, Австрії, Словаччини, Франції та Англії XVIII ст.⁴²

Останній гетьман Лівобережної України граф Кирило Розумовський (1750-64 рр.) відбудував з попелища і заселив спустошений Батурин та відновив його статус столиці Гетьманщини. У 1764 р. російське самодержавство зліквідувало це єдине на той час державне утворення українців й примусило Розумовського зректись гетьманської влади. Однак багатий граф і щедрий благодійник Батурина своїм коштом продовжив його розбудову та благоустрій як свого власного міста. Здібний підприємець і новатор, він заснував там кілька прибуткових економій, зафундував дві муровані церкви, два палаци з розлогими парками, школи та шпитали, поштову станцію, дбав про добробут мешканців, народню освіту і культуру до скону життя у 1803 р.

Після своєї «золотої осені» за Розумовського колишня гетьманська столиця занепала й перетворилась на незначне аграрне містечко у XIX-XX ст. В самостійній Україні Батурин постав і прославився як визначний центр туризму, краєзнавчих студій, просвіти й патріотичного виховання українців з сучасним музейним комплексом місцевого заповідника та його 30 об'єктами історико-культурної спадщини столиці козацької держави, величними реконструйованими пам'ятками архітектури і фортифікації XVII-XIX ст., скульптурними монументами гетьманської слави та трагедії 1708 р. Завдяки щорічним пляномірним роз-

копкам, які ведуться у Батурині від 1995 р., він став найбільш археологічно дослідженим містом козацької України.

* * *

2018 р. на північно-західньому посаді Батурина Побожівка, на городі садиби по вул. Тараса Шевченка, 13, археологи продовжили розкопки залишків резиденції генерального писаря Пилипа Орлика (іл. 28). Він був секретарем, найближчим довірником і помічником, «правою рукою» Мазепи. Увійшов в історію як високоосвічений, талановитий державний і політичний діяч, дипломат й літератор європейського рівня та палкий патріот України.

Орлик брав участь у визвольних змаганнях гетьмана, вірно послідував за ним до шведського короля і на еміграцію до Молдови. Після смерти Мазепи в 1709 р. старшина

обрала Орлика наступним гетьманом у екзилі (1710-42 рр.). Там він створив першу українську конституцію 1710 р. і все життя присвятив політичній та дипломатичній боротьбі за незалежну Україну в сфері європейської цивілізації.

На основі археологічних дослідів решток господи Орлика у 2017-18 рр., Ю. Ситий припускає, що це була велика заможна зрубна одноповерхова хата початку XVIII ст., яку спалили під час розгрому Батурина 1708 р. Вона мала щонайменше дві житлові кімнати з дорогими цегляними ogrівальними печами у кожній.⁴³ Подальші розкопки залишків того житла встановлять його розміри й плян.

В ході археологічних розвідок на обійсті Орлика у 2014 р. і 2016 р. та стаціонарних розкопок там 2017-19 рр. знайшли багато фрагментів керамічних пічних кахлів. Частина з них прикрашена чепур-

Іл. 23. Підземний хід, виявлений археологами на дворі цитаделі 2008 р. Фото В. Коваленка.

ними рельєфними рослинно-квітковими орнаментами й розписана зеленою, синьою, жовтою та білою поливою. На більшості плиток емаль спеклась від пожежі і її первинний колір часто важко розпізнати. Знайдено також дешевші теракотові кахлі без глянцури з подібними рельєфними візерунками, переважно побілені вапном (іл. 29).

Знавець матеріальної культури Батурина Ю. Ситий вважає, що

Іл. 24. Реконструкції одягу, зброї й обладунку багатого козацького старшини на фоні репліки гетьманської кам'яниці у цитаделі та сердюка-мушкетера з гвардії Мазепи. Малюнки О. Терещенка, комп'ютерні фотоколажі С. Дмитрієнка, 2019 р.

Іл. 25. Здогадний вигляд оборонних споруд фортеці за описом Батурина 1654 р.
Іл. 25-27: малюнки О. Терещенка, 2019 р.

описані кахлі виготовили батуринські ремісники на початку XVIII ст. На його оцінку, дизайн кахлів покоїв Орлика майже не поступається високою майстерністю таким деталям палацу Мазепи на Гончарівці. Але останні виробили за прошені гетьманом досконалі кийські кахлярі дещо раніше, до 1700 р.⁴⁴ Тож кахлі, замовлені Орликом для його резиденції, відзначаються своєрідністю та представляють кращі твори керамічного декоративного і геральдичного мистецтва Мазепиної столиці напередодні її загибелі.

У 2014 р. та 2016-19 рр. там знайшли чимало уламків полив'яних різнобарвних і теракотових кахлів з рельєфними родовими гербами Орлика й Мазепи. Їх могли розмістити горизонтальними по ясами на грубах.

В процесі розкопок житла Орлика 2018 р. виявили найбільший фрагмент глянурованої обгорілої кахлі, де майже цілком збереглося зображення його шляхетського герба «Новина» (іл. 30). С. Дмитрієнко і В. Мезенцев уважно проаналізували світлини того та численних менших уламків геральдичних кахлів, знайдених там донині. За розмірами С. Дмитрієнка, кахля з гер-

бом Орлика мала підквадратну форму й розміри сторін біля 30 см. Він промалював контури її рельєфних зображень та реконструював техніками комп'ютерних фотоколажу і графіки цілу кахлю з геральдичною емблемою генерального писаря, оздобленою поливою різних кольорів. Цей мистець також виліпив з кольорової полімерної глини трохи зменшений муляж-репліку кахлі з гербом Орлика (іл. 31-33). Деякі первісні барви обпаленої емалі на його комп'ютерній та ліпній реконструкціях відтворено гіпотетично. Однак, за переконанням авторів, надруковані у цій праці чорно-білі й кольорові реконструкції кахлів з гербами Орлика та Мазепи є найбільш обґрунтованими, повними і точними, які можна виготовити натеper. Вони відкоректували й доповнили першу спробу графічної реконструкції кахлі з геральдичною емблемою Орлика з його господи у Батурині, опубліковану в нашій брошурі 2018 р.⁴⁵

За останньою кольоровою реконструкцією тої кахлі С. Дмитрієнка, у центрі її композиції знаходиться синій фігурний щит з зеленою облямівкою по краях і зображенням вертикально поставленого меча з білим (срібним) лезом та

жовтим (золотим) руків'ям. Під мечем розміщено стилізовану дугоподібну жовту ручку від казана з закрученими кінцями нагорі. Щит увінчує жовта (золота) шляхетська корона з п'ятьма зубцями, прикрашена двома рядами дрібних синіх цяток. Над короною поставлено зігнуту в коліні ногу лицаря у синій броні з острогом.⁴⁶ Обабіч ноги синім кольором написано ініціали Пилипа (Филипа) Орлика латинськими літерами: *F. O.*

На кахлі щит з обох боків симетрично обрамлено стилізованими зеленими пальмовими гілками, що перехрещуються під ним. Ці кольорові геральдичні символи та літери вміщено у білий овал. Його оточує широкий декоративний картуш з вибагливим симетричним рясним рослинно-квітковим орнаментом. Там дбайливо деталізовано стилізовані закручені зелені стебла і дрібне листя з делікатними прожилками та пишними великими квітами з білими пелюстками й жовтими тичинками в стилі українського барокко на кобальтовому фоні.⁴⁷

Аналогічний мотив облямування геральдичних символів пальмовими гілками, перехрещеними під ними, зустрічається на українських гербах кінця XVII – початку XVIII ст., наприклад, на печатках князів Вишневецьких 1697 р. і 1704 р.⁴⁸

В. Мезенцев підкреслив, що це є надзвичайно важлива знахідка найранішого відомого дизайну шляхетського герба Орлика, котрий він вживав, коли служив генеральним писарем в уряді Мазепи до падіння Батурина 1708 р. Дотепер були відомі тільки дві сургучні відбитки з його печаток на листах 1716 р. і 1719 р., що зберігаються у Швеції.⁴⁹ Однак там зображено родову геральдичну емблему Орлика, коли

Іл. 26. Гіпотетична реконструкція Ніжинської брами і глухих башт без покрівель батуринської фортеці середини XVII ст.

він був гетьманом на еміграції, з гетьманськими булавами, відмінними композиціями та декором і без ініціалів.

Під час археологічної розвідки на місці садиби Орлика Ю. Коваленком 2016 р. та розкопок її решток Ю. Ситим у 2017-19 рр. знайшли фрагменти керамічних полив'яних і теракотових побілених кахлів з рельєфним гербом Мазепи «Курч». Ю. Коваленко гадає, що кахлі з геральдичними емблемами гетьмана й генерального писаря обличковували дві окремі печі на осідку останнього. Цей дослідник також помітив, що Мазепин герб на кахлі оточено декоративною арматурою: зображеннями зброї, козацьких клейнодів, символів гетьманської влади і військового обладунку.

Уламків кахлів з гербом Мазепи зібрано порівняно менше, ніж з емблемою Орлика. Однак 2019 р. С. Дмитрієнко, на основі скрупульозного обстеження цих знахідок та їхніх знімків, гіпотетично відтворив цілу глазуровану різнобарвну кахлю з Мазепиним

гербом методами комп'ютерного фотоколажу і графіки (іл. 34-36). Ця плитка має підквадратну форму й габарити, подібні до вищеописаної кахлі. У центрі її композиції розміщено польський бароковий щит світло-зеленої поливи, оформлений з боків темнішим зеленим наметом (декоративною облямівкою у вигляді листя чи гірлянд). На щиті зображено геральдичні символи Мазепи – темно-зелений якороподібний шестикінцевий хрест з білими півмісяцем та шестикутною зіркою обабіч. Між півмісяцем і зіркою на стрічці підвішено орден св. Андрія Первозванного білого кольору. Гетьман одержав цю нагороду 1700 р. Над щитом поміщено середньовічний лицарський шолом, увінчаний княжою короною зеленої емалі.

Навколо щита майже симетрично густо розставлені стилізовані рельєфні козацькі бунчуки (штанدارти) чи списи з кінськими хвостами, гетьманські булави, козацькі корогви, пірначі, сурми, списи, протазани, прапори, гармати на колесах, гарматні банники, ядра, стволи мушкетів, шаблі, овальні та фігурні щити, броня і шолом у бароковому стилі зеленої глазурі на білому тлі. Симетрію композиції арматури порушують лише розташовані у нижньому правому кутку кахлі порохова діжка з купою гарматних ядер та дві козацькі літаври у її нижній лівій частині. На правій літаврі перехрещені барабанні палички. Картуш на цій кахлі відсутній.⁵⁰

Хоч після поразки повстання Мазепи царські власті масово нищили зображення його герба, чимало з них дійшло до нас. В. Мезенцев вважає, що рельєфи різного озброєння, амуніції, козацьких та гетьманських інсигній на розглянутій кахлі схожі на малюнки таких

Іл. 27. Уявний вигляд укріпленого батуринського монастиря за описом міста 1654 р.

Іл. 28. Розкопки залишків житла Орлика 1707-08 рр. на північно-західньому посаді у 2018 р. Знімки на с. 20, 21 Ю. Ситого.

атрибутів у багатьох композиціях геральдичної емблеми гетьмана на гравюрах видань Києва і Чернігова рубежу XVII-XVIII ст.⁵¹ Найближчі аналогії у зображеннях арматури на Мазепиному гербі він вбачає на срібних позолочених шатах кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, які виставлені в Чернігівському історичному музеї, та на гравюрі Івана Мигури на честь Мазепи 1705 р.⁵² Там знаходимо ті самі види зброї, клейнодів і військового спорядження. На мідьориті Мигури на якороподібний хрест між зіркою та півмісяцем також підвішено стрічку з орденом св. Андрія (іл. 37, 38).

Імовірно, на замовлення Орлика, професійний графік з киево-чернігівської граверної школи намалював дизайни чи ескізи його і Мазепиного гербів. Замовник або художник могли взоруватися на вказані раніші відомі твори з геральдичною емблемою гетьмана. На основі здогадних професійних графічних оригіналів батуринські кахлярі вирізьбили дерев'яні матриці, у яких відформували з глини кахлі з гербами Мазепи й Орлика.

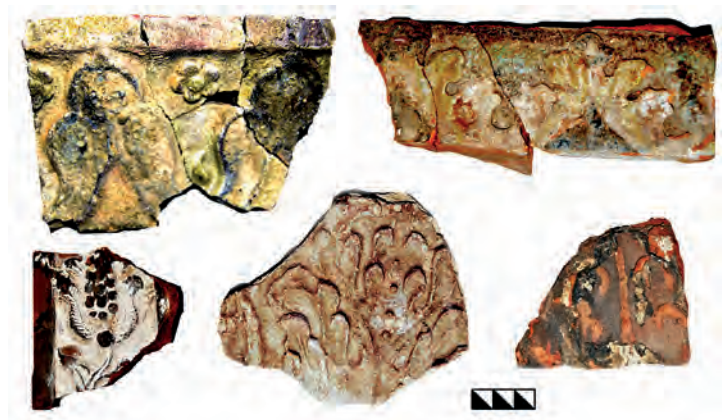
В. Мезенцев відзначив, що на фрагменті теракотової побіленої кахлі з Мазепиним гербом виразно видно й вірно намальовано на її реконструкції С. Дмитрієнком рельєфне зображення князівської корони на шоломі (іл. 34-36). Корони подібної форми бачимо, наприклад, на геральдичних емблемах Вишневецьких, Острозьких, Любомирських, Мосальських, Друцьких, Каменецьких та інших князів українських земель, які збереглися на їхніх портретах, гравюрах, печатках і барельєфах на спорудах замку в м. Дубно Рівненської обл. XVI-XVIII ст.⁵³ (іл. 41).

Схожі корони намальовані на гербах князів Священної Римської імперії.⁵⁴ Відомо, що 1 вересня 1707 р. Мазепа отримав титул князя цієї імперії від цесаря Йосипа I за заслуги гетьмана у боротьбі проти турецько-татарської експансії на християнський світ.⁵⁵

У київському виданні 1885 р. надруковано кольорову літографію з гербом Мазепи як князя Священної Римської імперії за малюнками в австрійських і польських збірках геральдичних емблем XVIII-XIX ст. (іл. 39). Там зображено герб гетьмана з княжою короною такого ж фасону, що увінчує монаршу червону мантию, підбиту горностаєвим хутром. Вона огортає щит з геральдичними символами Мазепи.⁵⁶ 2017 р. В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували технікою комп'ютерного колажу сучасну версію герба Мазепи як князя римського цесарства з подібними відповідними короною і мантиєю⁵⁷ (іл. 40).

З. Когут у своїй новій монографії величає Мазепу князем України. Автор показав, що до і після заключення українсько-шведського союзу в західноєвропейських, американських та найбільше в австрійських документах і пресі гетьмана титулували князем («принцом») і так само згадували у козацькому літописі Самійла Величка. За договором Мазепи з королем Карлом XII 1708 р., Україна проголошувалась князівством під протекцією Шведської імперії, а гетьман став її князем з правом наслідування його титулу й держави спадкоємцями.

З. Когут вважає, що оточення гетьмана визнавало свого рейментаря легітимним князем Священної Римської імперії у 1707-08 рр. Це підтверджує зображення княжої корони на Мазепиному гербі на кахлі, знайденій

Іл. 29. Фрагменти обгорілих керамічних полив'яних поліхромних та побілених пічних кахлів з рельєфними рослинно-квітковими орнаментами. Розкопки решток покоїв Орлика у Батурині 2018 р. (с. 20) і 2019 р. (с. 21).

2018 р. у житлі Орлика в Батурині.⁵⁸ Тож, Мазепа був єдиним з обраних правителів козацької держави, який мав князівське достоїнство, права й привілеї, широко визнані у тодішній Європі.

На думку В. Мезенцева, Орлик замовив кахлі з княжою короною на гербі гетьмана для груб своєї оселі, щоб вшанувати його як князя римського цїсарства. Таким чином, зображення корони на дослідженій кахлі дозволяє датувати її, а також опорядження резиденції Орлика між 1 вересня 1707 р., коли цїсар присвоїв Мазепі князівський титул, і розоренням Батурина та цього житла 2 листопада 1708 р.

В 1700-07 рр. Орлик служив старшим канцеляристом (реєнтом) Генеральної військової канцелярії у Батурині, а 1707-08 рр. – генеральним писарем (канцлером) в уряді Мазепи. Його родина мала кілька земельних володінь у місті та околицях, де він міг також заснувати свої двори. За дослідницею топографії гетьманської столиці Н. Саєнко, відомо три місцини з назвою «Орликівщина», зокрема дві на південно-східньому передмісті.⁵⁹ Але там ще не виявлено археологічно будівель, пов'язаних з Орликом.

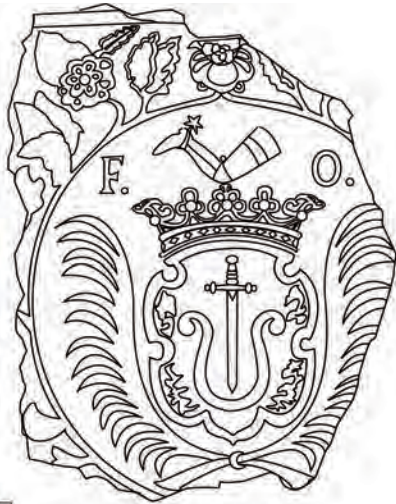
Можливо, він спорудив свою багату домівку на північно-західньому посаді, Побожівці, з ошатними кахляними печами, коли його призначили на престижну урядову посаду й прийняли до складу генеральних старшин Гетьманщини у 1707 р. Є підстави гадати, що Орлик завершив її оформлення до погрому Мазепиної столиці наступного року. Так, С. Дмитрієнко слушно зауважив, що покриття вапном теракотових кахлів груб цієї хати говорить про одночасну побілку там стїн.

Проведена В. Мезенцевим порівняльна аналіза показує, що герб Мазепи на реконструйованій кахлі 1707-08 рр. з Батурина є одним з найпізніших зразків та унікальним серед різноманітних відомих композицій родової геральдичної емблеми гетьмана його часу. Більшість з них мають раніші дати. Тільки гравюри Данила Галяховського і Євангелія арабською мовою з Мазепиним гербом відносяться до 1708 р.⁶⁰ Однак на них відсутні шоломи й корони та деякі інші геральдичні символи гетьмана. На усіх раніших дизайнах його герба, де зображено шоломи, їх увінчано звичайною шляхетською короною з зубцями (наприклад, такою, як на емблемі Орлика) і найчастіше трьома струсєвими перами⁶¹ (іл. 37). Тож, за винятком розглянутого герба Мазепи на батуринській кахлі, князівська корона не зустрічається на інших численних прижиттєвих варіантах герба гетьмана, які збереглись. Це порівняння підкріплює запропоновані інтерпретацію й датування тої геральдичної кахлі 1707-08 рр., після надання Мазепі гідности князя Священної Римської імперії.

В. Мезенцев твердить, що її унікальною рисою є також оточення Мазепиною герба декоративною арматурою. Подібні зображення різної зброї, козацьких і гетьманських владних інсигній та військового обладунку нерідко прикрашають геральдичні емблеми гетьманів, полковників і нобілітету Гетьманщини й Речі Посполитої переважно на гравюрах, портретах, срібних окладах ікон, шатах кіотів та печатках другої половини XVII-XVIII ст. (іл. 37, 38). Однак ці мілітарні атрибути невідомі в орнаментатії інших ранньомодерних геральдичних кахлів України та її сусідів. Вони також відсутні на гербах еліти Гетьманщини, зокрема Мазепиних, вирізьблених на дереві, вигравіруваних на срібних келихах і медальйонах, відлитих на гарматах й дзвонах, виліплених у тиньку на стїнах

Іл. 30. Уламок керамічної глянзуваної опаленої пічної кахлі з гербом Орлика «Новина», знайдений на його оселі 2018 р. Музей археології Батурина. Світлина Т. Кербут. Промальовка рельєфних зображень С. Дмитрієнка, 2018 р.

Іл. 31. Реконструкція цілої пічної керамічної полив'яної обгорілої кахлі з геральдичною емблемою Орлика технікою комп'ютерного фотоколажу С. Дмитрієнка, 2018 р. Знімки використаних фрагментів кахлів Ю. Ситого.

храмів, трапезних та палат тощо.

Можна гадати, що Орлик новаторськи застосував арматуру в композиції геральдичних пічних кахлів своєї господи у Батурині в 1707-08 рр. Відомо, що пізніше на еміграції він запровадив цей мотив на печатках. Так, після обрання на гетьманство Орлик до 1713 р. наказав додати на державну печатку Війська Запорізького під образом козака зображення списа, пірнача, булави, корогви, бунчука і гармати. Як вже згадувалось, у Швеції після 1715 р. він замовив дві печатки, де дизайни його родового герба доповнив зображеннями двох булав для демонстрації свого гетьманського статусу.⁶² Закоротке, біля одного року, функціонування кахляних печей, зруйнованих разом з садибою Орлика в Батурині 1708 р., правдоподібно, перешкодило поширенню сюжету арматури у декорі кахлів в Україні та за її межами.

За висновком В. Мезенцева, Орлик чи мистець, у якого він замовив дизайн кахлі з гербом Мазепи, взурувалися не на позбавлені арматури геральдичні емблеми князів римського цесарства (якщо такі були їм відомі), а радше, на численні раніші київські та чернігівські гравюри й твори тореветики з гербом гетьмана, котрі часто оформлені військовими атрибутами. Зображення княжої корони вони могли запозичити, наприклад, з гербів українських князів того часу (іл. 37, 38, 41).

Таким чином, відтворений герб Мазепи на кахлі з оселі Орлика у Батурині є унікальним та одним з найпізніших прижиттєвих зразків родової геральдичної емблеми гетьмана-князя України, які дійшли до нас.

Знахідки вищерозглянутих кахлів з гербами видатних вітчизняних державців і політиків Мазепи й Орлика, їхні дослідження та реконструкції становлять великий інтерес для історико-археологічного вивчення гетьманської столиці та в цілому для української геральдики, історії мистецтва, культури козацької верхівки і мазепознавства. В. Мезенцев більш детально проаналізує ці рідкісні артефакти у спеціальній академічній статті, що плянує опублікувати 2020 р.

У 2017-18 рр. на околиці Батурина, Гончарівці, за 19 м на захід від котловану спаленого мурованого палацу Мазепи експедиція частково розкопала залишки невідомої цегляної споруди його двору. Там виявили інтригуючий підземний коридор зі сходами, згодом, до глибокого підвалу.

Минулого року археологи також продовжили дослідження на садибі генерального судді Кочубея (1700-08 рр.) по вул. Гетьманській, 74 на західній околиці міста. У середині XVIII ст. Розумовський побудував там канцелярії та інші урядові установи гетьманської держави, які розібрали в наступному столітті. У 2017-18 рр. розкопали частину цегляних фундаментів службової споруди 1750-70-х рр. того адміністративного комплексу. Її печі були облицьовані дорогими керамічними кахлями з артистичними малюнками людей та візерунків кобальтовою поливою на білому фоні у пізньобароковому голландському стилі.⁶³ Архітектурно-археологічні дослідження решток цих будівель

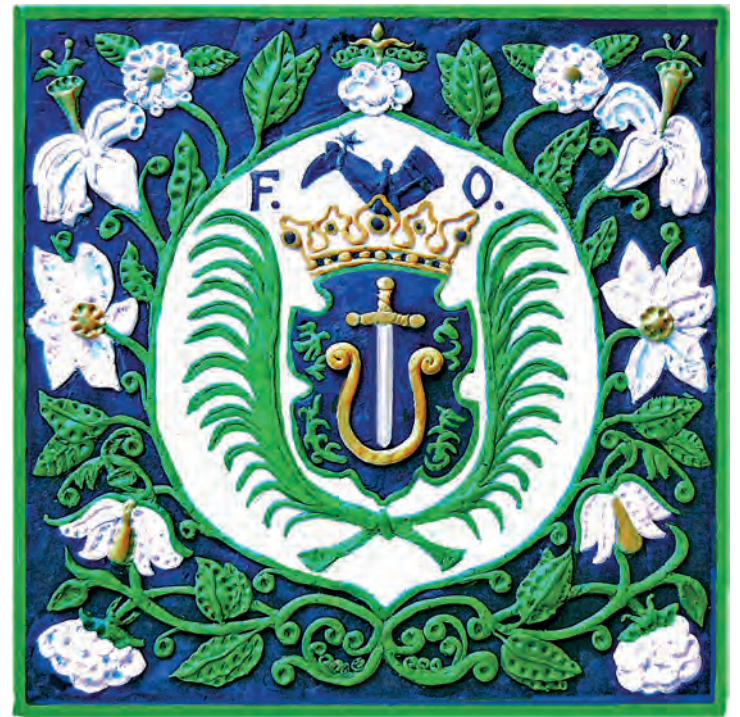
Іл. 32. Кахля з найранішим відомим зразком родового герба Орлика 1707-08 рр. з його ініціалами, розписана різнобарвною глянзурою. Реконструкції методом комп'ютерної графіки С. Дмитрієнка, 2018 р.

Мазепи і Розумовського плідно провели 2019 р. Їхні здобутки й кращі знахідки будуть докладно описані та ілюстровані у нашому наступному буклеті.

Археологічні студії Ю. Ситого встановили, що найбільший південно-східний ремісничий посад, який тягнувся по високому березі Сейму від фортеці до Гончарівки і не мав укріплень, знищило російське військо під час нападу на Мазепину столицю. Пів-століття ця дільниця лишалась пустою. Лише у другій половині XVIII ст. Розумовський знову заселив її ремісниками.⁶⁴

В 2017-18 рр. на південній периферії колишнього посаду поблизу готелю «У гетьмана» експедиція розкопала залишки дерев'яного житла заможного міщанина кінця XVII – початку XVIII ст., що спалили у 1708 р. (іл. 42, 43). На обійсті знайшли сім чавунних гарматних ядер та їхні осколки від бомбардування Батурина того року.⁶⁵

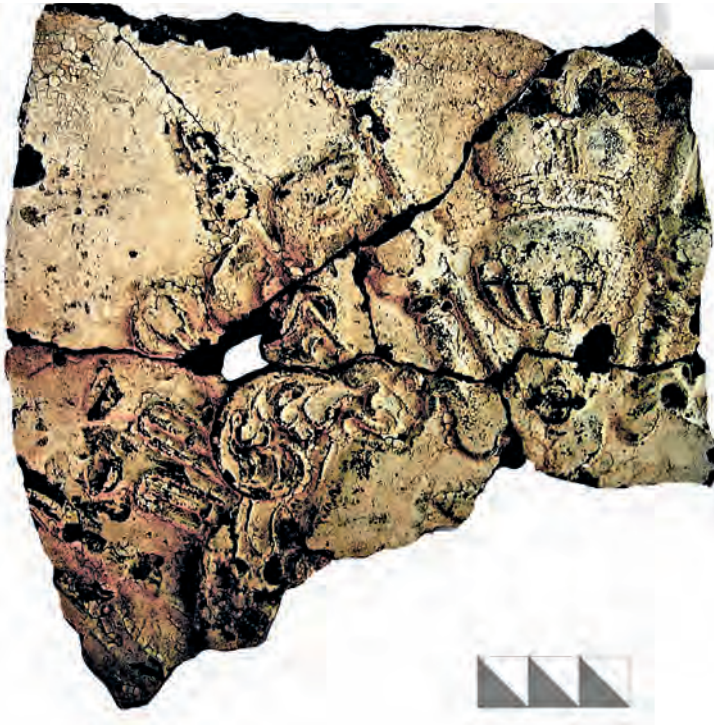
Анонімний автор *Історії Русів* межі XVIII-XIX ст. драматично описує, як царський воєначальник після покарання гетьманської столиці, «...переходячи околиці міські, палив і руйнував усе, що траплялося йому на дорозі, обертаючи житла народні на пустелю».⁶⁶ Французький історичний твір 1721 р. також згадує про спалення московитами більшості поселень, сусідніх з розгромленим Батурином, і криваву різанину й жах, які сповнили цей край.⁶⁷ Нападники розграбували та зруйнували вщент визначний Крупицький

Іл. 33. Зменшений муляж-репліка кахлі з рельєфною поліхромною геральдичною емблемою Орлика і орнаментальним картушем, виліпнений з кольорової полімерної глини С. Дмитрієнком 2019 р.

чоловічий монастир і його скит біля с. Осіч за 11 км від міста та Кербутивський дівочий монастир поблизу с. Кербутивки за 14 км від Батурина.⁶⁸

Ю. Ситий повідомив, що у 2009-10 рр. в ході ар-

Іл. 34. Фрагмент теракотової побіленої пічної кахлі з рельєфним шоломом, увінчаним княжою короною, від композиції герба Мазепи. Розкопки залишків резиденції Орлика у Батурині 2018 р. Світлина Ю. Ситого.

Іл. 35. Відтворена пічна керамічна кахля з Мазепиною геральдичною емблемою, що обгоріла. Знімки уламків кахлів, знайдених на господі Орлика у 2018-19 рр., Ю. Ситого. Комп'ютерний фотоколаж С. Дмитрієнка, 2019 р.

хеологічних наглядів за будівництвом дороги між с. Каціри і Осіч знайшли рештки селища XVII – початку XVIII ст. Там дослідили колодязь, де виявили людські кістки. Дослідник вважає, що це поселення та його мешканців знищили разом з названими монастирями 1708 р.

За інформацією Н. Саєнко, в районі селищ Каціри, Прохори й Обирки, розташованих за 5 км на північ

Іл. 37. Мазепин герб, облямований рельєфними зображеннями зброї, військового спорядження, бунчуків і знамен, на срібних позолочених шатах кіоту 1695 р. ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Чернігівський історичний музей. Фото В. Мезенцева.

від Батурина, у XVII – на початку XVIII ст. існували хутори козацької старшини. Вірогідно, вони поділили трагічну долю Мазепиної столиці та навколишніх поселень.

На підсумок, у 2018-19 рр. археологи детально

Іл. 38. Родова геральдична емблема Мазепи «Курч» в оточенні арматури на гравюрі І. Мигури 1705 р. Посилання 52.

Іл. 36. Кахля з унікальним дизайном князівського герба Мазепи 1707-08 рр., оформленого декоративною арматурою, зеленої та білої поливи. Гіпотетичні реконструкції технікою комп'ютерної графіки С. Дмитрієнка, 2019 р.

розглянули походження, історію будівництва і ремонтів, планування й конструкції укріплень замку-цитаделі та фортеці Батурина XVII ст., підготували їхні мальовані й комп'ютерні реконструкції, презентовані у цій праці. Продовжили розкопки залишків резиденції Орлика, розпочаті 2017 р.

Особливо важливими є знайдені

Іл. 39. Герб Мазепи як князя римського цісарства. Літографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1885 р. Посилання 56.

там фрагменти керамічних полив'яних поліхромних і теракотових побілених пічних кахлів з вишуканими рельєфними рослинними й геральдичними мотивами, які визнано цінними зразками ужиткового

мистецтва українського барокко Мазепиної столиці. Їхнє дослідження та порівняльна аналіза дозволили ідентифікувати й відтворити техніками комп'ютерних фотоколажу і графіки глязуровані різ-

Іл. 40. Гетьман України Іван Мазепа з його гербом князя Священної Римської імперії. Комп'ютерний колаж С. Дмитрієнка, 2017 р.

Іл. 41. Геральдична емблема князів Любомирських, увінчана княжою короною, на фасаді їхнього палацу XVIII ст. в Дубенському замку. Фото з Інтернету.

нобарвні кахлі з найранішим відомим шляхетським гербом Орлика та унікальною князівською геральдичною емблемою Мазепи, одною з найпізніших версій родового герба гетьмана його часу. Виготовлено також зменшений глиняний муляж кахлі з гербом генерального писаря. Ці кахлі та опорядження оселі Орлика датовано 1707-08 рр. Останні кольорові ре-

Іл. 42. Розкопки решток дерев'яної хати міщанина, спаленої під час розорення Мазепиної столиці московським військом. Світлина О. Терещенка.

конструкції кахлів з геральдичними емблемами обох славних очільників козацької держави у нашій брошурі надруковано вперше.

Тут також оприлюднено нові археологічні дані про розорення ремісничих районів і сільської округи Мазепиної столиці російським військом у листопаді 1708 р. Інші результати розкопок Батурина 2018 р. та 2019 р. будуть висвітлені у буклеті наступного року.

Цьогоріч в Україні на державному рівні відзначили 350-ліття від заснування у Батурині гетьманської столиці 3 (16) березня 1669 р. 13 березня 2019 р. на ювілейне свято на Майдані Гетьманської слави у Батурині зібралось біля 5 тис. батуринців і гостей з Чернігівщини, Сумщини, Києва та інших міст країни. Свято вшанував своєю присутністю тогочасний Президент України Петро Порошенко (іл. 44). У своїй промові він підкреслив велику роль столиці козацької держави і діяльності гетьмана Мазепи в історії та культурі нашої Батьківщини й становленні її державности. Батурин є символом визвольної боротьби українського народу за волю, національну ідентичність і свою незалежну суверенну соборну державу в союзі з західними країнами. Цей символ надихав покоління українських патріотів. Трагічна доля Батурина – це пам'ятний урок, який Президент України закликав сучасників вивчати й розуміти.

Учасники свята вшанували світлу пам'ять героїчних захисників Мазепиної столиці і поклали квіти на пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 р. на цитаделі (іл. 45). Були присутні міська, районна і обласна державна адміністрація, духовенство ПЦУ й прес-медія. Відбулись концерти місцевих творчих гуртів та артистів Чернігівської філармонії, виставки народного мистецтва Чернігівщини. Упродовж цього року Батуринський заповідник і міська рада органі-

Іл. 43. Чавунні двофунтові гарматні ядра, знайдені поруч з цим житлом 2018 р. Їхні виміри, визначення й знімок О. Терещенка.

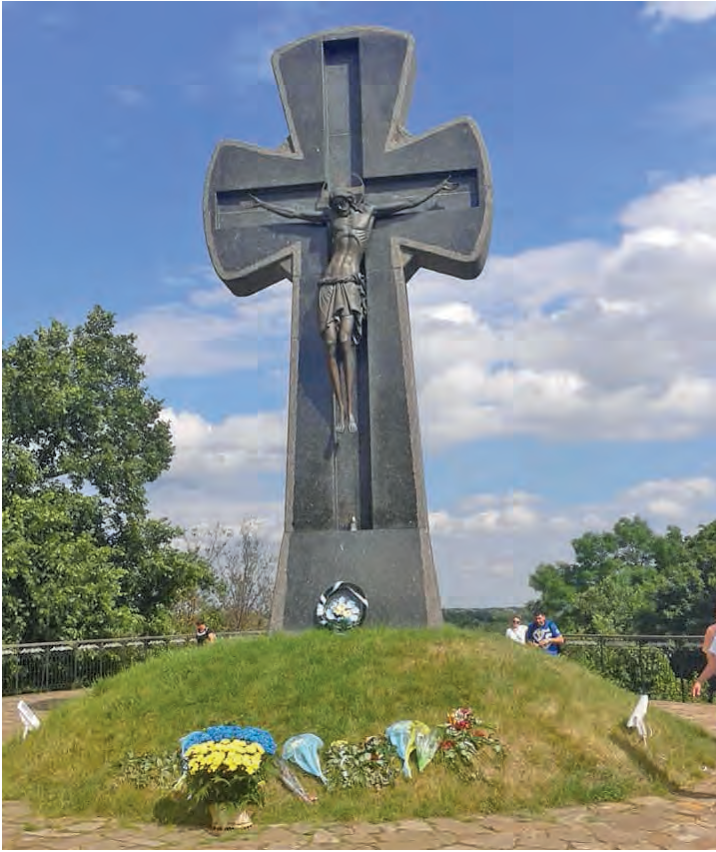
Іл. 44. Святування 350-ліття від проголошення Батурина гетьманською столицею 13 березня 2019 р. Ці та наступне фото з Інтернету.

зували низку публічних заходів та урочистостей, присвячених тому ювілеєві.⁶⁹

* * *

У серпні 2019 р. українсько-канадська археологічна експедиція провела розкопки в Батурині. Наступного

літа вона продовжить щорічні систематичні польові дослідження міста. На жаль, 2018 р. Чернігівська обласна державна адміністрація не надала гранту на розкопки гетьманської столиці, які вона раніше підтримувала від 2005 р. Невідомо, чи зможе українська держава за нової президентської адміністрації фінан-

Іл. 45. Пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 р. на цитаделі. Вічна їм пам'ять!

сувати Батуринський археологічний проєкт наступного року.

Тому його учасники звертаються до українських організацій, фондаций, компаній, громад і благодійників у Канаді та Сполучених Штатах Америки з проханням надалі підтримувати археологічні, історичні й архітектурно-мистецькі студії Мазепиної столиці та публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати Ваші чеки з пожертвами на адресу: **Orest Steciw, M.A., President, Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6**. Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project)**.

Мешканцям США радимо надіслати пожертви на адресу: **Mr. Stan Kamski, Treasurer, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 59 Queen's Park Cr. E., Toronto, ON, Canada M5S 2C4**. Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Pontifical Institute of Mediaeval Studies (memo: Baturyn Project)**. Ці наукові інститути надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Мешканці США отримують посвідки для сплачування податків від американського

філіялу Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонта. Усім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в публікаціях та публічних лекціях, пов'язаних з проєктом.

Додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці можна отримати від його канадського виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 615-515 чи email: yurisytyi@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади та США за щедру багаторічну підтримку історико-археологічних дослідів столиці козацької держави. Ваша подальша допомога забезпечить стабільне продовження Батуринського проєкту незалежно від економічної і політичної ситуації та урядових змін в Україні.

ПОСИЛАННЯ

1. Тексти п'ятьох буклетів 2012-18 рр. розміщено на вебсайті Ліги Українців Канади (<http://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>), а ілюстровані версії буклетів 2015-18 рр. у форматах ПДФ – на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи» (<http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-15-Bat-13-14-b1.pdf>; <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-16-Bat-15-s.pdf>; <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-17-Bat-16-s-2-1.pdf>; http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-18-Bat-17-6-MB_11.pdf). Див. також посилання 11, 44, 57, 68.

2. Див., наприклад, Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Садиба гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці (за археологічними джерелами)», *Іван Мазепа та його епоха: Збірник наукових праць* (Київ, 2019), с. 103-122 та посилання 13, 43, 64.

3. V. I. Mezentsev, Yu. M. Sytyi, Yu. O. Kovalenko, "Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 10 (Глухів – Київ, 2017), с. 42-46; вказані автори, "Report on Baturyn Archaeological Research in 2017", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 11 (Глухів – Київ, 2018), с. 43-48; вказані автори, "Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 12 (Глухів – Київ, 2019), с. 29-34.

4. Zenon E. Kohut, "Identity Formation in Cossack Ukraine: The Shaping of Political Thought, Historical Narrative, and Political Culture, 1569-1709" (monograph in progress). Щиро дякуємо авторові за дозвіл використати в буклеті манускрипт розділу 6: "Mazera as Prince of Ukraine and Enlightened Ruler".
5. Martin Dimnik, Volodymyr Mezentsev, "Excavations at Baturyn in 2018", *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*, No. 30, January 2019, pp. 10-14. <https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>. Числа цього бюлетеню Оттавського університету з ілюстрованими звітами про щорічні розкопки Батурина у форматах ПДФ розміщено в Інтернеті, зокрема, на вебсайті <http://www.mazera.name/en/>
6. Див., наприклад, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, «Розкопки у Батурині 2017-2018 рр. Реконструкції герба Пилипа Орлика», *Новий Шлях/New Pathway*, рік 88, число 41, Торонто, 22 листопада 2018 р., с. 9-11; вказані автори, *Свобода*, рік 125, число 50, Parsippany, N.J., 14 грудня 2018 р., с. 10-11; Volodymyr Mezentsev, "Pylyp Orlyk's Coat of Arms and Other Archaeological Finds at Baturyn in 2017-2018", *The Ukrainian Weekly*, Vol. LXXXVII, No. 7, Parsippany, N.J., February 17, 2019, pp. 10-11, 15; його ж, *Ukrainian Echo*, Vol. 33, No. 4, Toronto, February 19, 2019, pp. 1-2. Див. також посилання 1, 3, 5, 47.
7. Див. посилання 9, 12.
8. Володимир Коваленко, Юрій Ситий, «Батурин, відкритий археологами», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 106-120.
9. Олександр Бондар, *Батурин: фортифікації та міська структура* (Чернігів, 2019), с. 12-13.
10. Володимир Коваленко, «До питання про час виникнення і першоназву Батурина», *Батуринська старовина: Збірник наукових праць*, вип. 4 (8), ред. Н. Реброва, О. Коваленко (Чернігів, 2014), с. 12.
11. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика* (Торонто, 2018), с. 9.
12. Сергій Павленко, *Батуринська фортеця* (Київ, 2019), с. 22-34.
13. Юрій Ситий, «Оборонні конструкції та потреби військової справи у Батурині XVII – початку XVIII ст.», *Батуринська старовина: Збірник наукових праць*, вип. 7 (11), ред. Н. Реброва, О. Коваленко (Київ, 2019), с. 148, рис. 1, 2.
14. Бондар, *Батурин: фортифікації*, с. 19-26.
15. Там само, с. 23.
16. Олександр Бондар, *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.* (Київ, 2015), с. 102-105, 109.
17. Burcu Özgüven, "Palanka Forts and Construction Activity in the Late Ottoman Balkans", *The Frontiers of the Ottoman World*. Ed. A. C. S. Peacock (Oxford – New York, 2009), pp. 171-186, fig. 8.1; <https://www.scribd.com/document/19561171/Palanka-An-Ottoman-Fortification>
18. Н. А. Волков, «Оборонительные сооружения Беларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама Ван Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске», *Новые материалы по истории фортификации*, вып. 2 (Архангельск, 2016), с. 43, 44, 46, рис. 2, 8, 12.
19. Bohdan Guerquin, *Zamki w Polsce* (Warszawa, 1974), il. 3, 15; Agnieszka i Robert Sypkowie, *Zamki i warownie ziemi sandomierskiej* (Warszawa, 2003), s. 11, 157; вказані автори, *Zamki i warownie ziemi lubelskiej i Podlasia* (Warszawa, 2009), s. 39, 62, 85, 97; Agnieszka i Robert Sypek, *Zamki i obiekty warowne Pomorza Gdańskiego* (Warszawa, 2004), s. 42-43, 115, 122, 140-141, 147, 152; вказані автори, *Zamki i obiekty warowne od Opola do Żywca* (Warszawa, 2007), s. 9, 38.
20. Piotr Lasek, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.* (Warszawa, 2013), il. 7, 12, 63, 76, 99, 109, 119, 148.
21. Guerquin, *Zamki w Polsce*, il. 67, 335, 451.
22. J. E. Kaufmann, H. W. Kaufmann, *The Medieval Fortress. Castles, Forts and Walled Cities of the Middle Ages* (London, 2001), pp. 88-89, 92-3,4, 93-14,15, 120-C.
23. https://pl.wikipedia.org/wiki/Skansen_Archeologiczny_„Karpaska_Troja”_w_Trzcinity; https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Karpaska_Troja.JPG
24. Павленко, *Батуринська фортеця*, с. 36.
25. Там само, с. 44.
26. Там само, с. 45-46; Бондар, *Батурин: фортифікації*, с. 20.
27. Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, 2 вид., ред. Любомир Винар (Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001), с. 318.
28. Див. посилання 13.
29. *Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки*, упорядник Юрій Мицик та ін. (Київ, 2003), с. 153, 181, 260, 302; Бондар, *Замки та*

фортеці Чернігово-Сіверщини, с. 65; Волков, «Оборонительные сооружения Беларуси», с. 41, рис. 1.

30. Бондар, *Батурин: фортифікації*, с. 20, 23, 26-28, 62.

31. Див. посилання 4.

32. Сергій Павленко, *Іван Мазепа як будівничий української культури* (Київ, 2005), с. 128-153.

33. *Листи Івана Мазепи*, упорядник В'ячеслав Станіславський, т. 2: 1691-1700 (Київ, 2010), с. 191, 343.

34. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2017 року*, с. 13-20; Олександр Бондар, «“Palazzo en fortezza” на Гончарівці в Батурині», *Сіверянський літопис*, № 1-2, Чернігів, 2018, с. 41-49.

35. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, упорядник Сергій Павленко (Київ, 2007), с. 386.

36. Див. посилання 27.

37. Павленко, *Батуринська фортеця*, с. 131.

38. *Історія Русів* (Київ, 1991), с. 261; Борис Крупницький, «Мазепа і шведи в 1708 р.», *Мазепа: Збірник*, т. 2. Праці українського наукового інституту (Варшава, 1939), с. 11; його ж, *Гетьман Мазепа та його доба* (Київ, 2003), с. 172; Тетяна Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»* (Київ, 2013), с. 366, примітка 1655.

39. Павленко, *Батуринська фортеця*, с. 65-71, 123-136; Сергій Павленко, *Військо Карла XII на півночі України* (Київ, 2017), с. 159-164.

40. Див., наприклад, *Короткий опис Малоросії (1340-1776)*, Київ, 2012, с. 7-9, 103, примітка 556; *Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів*, ред. Олександр Коваленко, 2 вид. (Чернігів, 2012), с. 106-109, 111, 114-115, 117; Жан-Бенуа Шерер, *Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії* (Київ, 1994), с. 272; Володимир Коваленко, «Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій», *Український історик. Журнал УІТ*, т. XLVII-XLVIII, № 1-4, Нью-Йорк – Київ – Львів – Острог – Торонто – Париж, 2010-2011, с. 131 - 167. Ця стаття розміщена на вебсайті Ліги Українців Канади (<http://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>). Volodymyr Kovalenko, “The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 31, Nos. 1-4, Cambridge, Mass., 2009-2010, pp. 37-78. Передрук цієї праці англійською мовою див. *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Ed. Serhii Plokhу (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2012), pp. 37-78. Див. також посилання 64-68.

41. Сергій Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* (Київ, 2007), с. 98-120; його ж, https://siver.com.ua/news/getman_ivan_sagajdachnij_vojuvav_proti_mazepi/2019-04-06-23589

42. Там само, с. 100-102; Борис Крупницький, «Мазепа і шведи в 1708 р.», с. 12; Theodore Mackiw, *English Reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire 1687-1709* (New York – Munich – Toronto, 1983), pp. 86-87, 90, 107, 111; Ілько Борщак, Рене Мартель, *Іван Мазепа* (Київ, 1991), с. 72-73; Євген Луняк, *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників* (Ніжин, 2013), с. 224. Див. також посилання 40.

43. Юрій Ситий, Віталій Жигола, Людмила Мироненко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2018 р., с. 19-27, рис. 41-104.

44. Порівняння з пічними кахлями палацу Мазепи на Гончарівці див. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина* (Торонто, 2011), с. 12-14; вказані автори, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* (Торонто, 2012), с. 12, 15-16.

45. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*, с. 17, 22-23.

46. Опис та походження герба «Новина» див. Владислав Лукомский, Вадим Модзалевский, *Малоросійський гербовник* (Санкт-Петербург, 1914). Репринтне видання (Київ, 1993), с. 157, табл. XV; Ігор Ситий, «Герб і печатка Пилипа Орлика», *Генеалогічні записки*, вип. 9, нова серія 3, Львів, 2011, с. 33-37.

47. Ці реконструкції кахлі з гербом Орлика з його оселі у Батурині раніше оприлюднено: Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, «Розкопки у Батурині 2017-2018 рр. Новознайдений герб Пилипа Орлика», *Гомін України*, рік LXX, № 38, Торонто, 9 жовтня 2018 р., с. 7-8. Див. також посилання 5, 6, 50. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Homin-Ukr-18-Bat-17-18-L.pdf>

48. Олег Однороженко, «Герб князів Вишневецьких», *Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва*, вип. 3 (Дніп-

ропетровськ, 2008), мал. 31, 33. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Odnorozhenko.pdf>

49. *Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII століття)*. Каталог міжнародної виставки. Укладач Юрій Савчук (Київ, 2008), с. 135, 137, іл. 88, 91; Ігор Ситий, «Герб і печатка Пилипа Орлика», с. 33-37.

50. Перша неповна версія реконструкції кахлі з Мазепиним гербом з резиденції Орлика у Батурині надрукована чорно-білою. Див. V. I. Mezentsev, Yu. M. Sytyi, Yu. O. Kovalenko, “Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 12 (Глухів – Київ, 2019), fig. 4. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf

51. Див. Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз, *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко* (Київ, 2006), с. 13, 93, 143, 182, 189, 192, 196; Григорій Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи* (Київ, 2015), с. 17, 20-22, 25, 28, 41, 51, іл. 4, 8.

52. *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries)*: Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yurii Savchuk (Kyiv, 2010), pp. 78, 80, fig. 45; Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи*, іл. 8.

53. Лукомский, Модзалевский, *Малороссийский гербовник*, табл. XXIII, XLVIII; Олег Однороженко, «Герб князів Вишневецьких», мал. 23, 27, 29-33; його ж, «Герб князів Мосальських», *Сіверянський літопис*, № 4, Чернігів, 2008, мал. 7, 9-11. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Herb_kniaziv_Mosalskykh.pdf; його ж, «Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел», *Князі Острозькі: європейський вимір української історії* (Київ, 2017), с. 117, 119. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Heraldyka_kniaziv_Ostrozkykh_u_svitli_novovyia_vlenykh_dzherel.pdf

54. https://en.wikipedia.org/wiki/Princes_of_the_Holy_Roman_Empire

55. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, с. 256, 271-272. Див. також постиання 56.

56. А. В. Дабижа, «Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы», *Киевская старина*, т. 13, Киев, 1885, с. 715-717; Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи*, с. 56-57.

57. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи* (Торонто,

2017), с. 6. Сучасний малюнок князівського герба Мазепи див. Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа*, с. 177.

58. Див. посилання 4.

59. Дякую мгр Наталі Саєнко за важливі консультації з вивчення Батурина XVII-XVIII ст.

60. Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи*, с. 48, 51.

61. Там само, с. 14-16, 21-23, 32, 34, 35, 39-41, 54, іл. 4, 7; Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа*, с. 12-14, 93, 193, 197, 320.

62. Див. посилання 49.

63. Когут, Мезенцев, Ситий, «Розкопки у Батурині 2017-2018 рр. Новознайдений герб Пилипа Орлика», с. 7-9; Mezentsev, Sytyi, Kovalenko, “Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018”, pp. 30, 32-33, fig. 5. Див. також посилання 5, 6.

64. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Східна околиця Батурина за археологічними джерелами», *Батуринська старовина: Збірник наукових праць*, вип. 6 (10), ред. Н. Реброва, О. Коваленко (Ніжин, 2017), с. 79.

65. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р.», с. 40-50, рис. 172-250.

66. *Історія Русів*, с. 262.

67. Луняк, *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників*, с. 224.

68. Филарет (Гумилевский), «Описание Крупницкого монастыря св. Николая», *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*, кн. 3: Мужские монастыри (Чернигов, 1873), с. 269; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи* (Торонто, 2016), с. 29.

69. <https://oleg-leusenko.livejournal.com/11314979.html>; <https://www.unian.ua/tourism/news/10478697-u-baturini-na-chernigivshchhini-vidznachili-350-richchya-stvorennya-getmanskoji-stolici.html>

На задній обкладинці: Бронзові статуї Івана Мазепи і Пилипа Орлика на пам'ятнику «Гетьмани. Молитва за Україну» на Майдані Гетьманської слави у Батурині. Скульптори Микола та Богдан Мазури, 2009 р. Світлина В. Мезенцева. Реконструкції гербів Мазепи і Орлика та комп'ютерний дизайн С. Дмитрієнка.

